

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI

OLIY VA O'RTA TA'LIM MAXSUS VAZIRLIGI

QARSHI MUXANDISLIK – IQTISODIYOT INSTITUTI

IQTISODIYOT FAKULTETI

"ISHLAB CHIQARISHDA BUXGALTERIYA HISOBI" KAFEDRASI

B-164-15 guruh talabasi Qarshiyev To'lqining

Mavzu: "Mas'uliyati cheklangan jamiyatlarda hisoblashuv muomalalari hisobi va
auditini takomillashtirish masalalari

mavzusidagi

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Bajardi:

Moliya ta'lif yo'nalishi

B-168- guruh talabasi

Qarshiyev T

Ilmiy rahbar:

Ishlab chiqarishda buxgalteriya

hisobi" kat.o'qituvchisi

S.R.Egamberdieva.

Kirish

Mavzuning dolzarbliji. O'zbekiston jahon xo'jaligi tizimining to'laqonli faol a'zosiga aylanib borgani sayin, xalqaro hisob tizimi mamlakatdagi buxgalteriya hisobining rivojlanishiga o'z ta'siri ko'rsatmoqda. O'z navbatida mamlakatimiz amaliyotidagi buxgalteriya hisobi ham milliy iqtisodiyotimizning o'ziga xos xususiyatlari va xalqaro standartlar asosida takomillashib bormoqda. Boshqa sohalar qatorida hisobi tizimidagi turlicha yangi-yangi g'oyalar, atamalar va qarashlarning, xususan ishlab chiqarish hisobi to'g'risidagi turlicha qarashlar yuzaga kelishi buxgalteriya hisobi tizimidagi islohotlarni yanada kengroq doirada davom ettirishni talab etadi.

Tobora shakllanib, takomillashib borayotgan raqobat sharoitiga mos ravishda ishlab chiqarish faoliyati to'g'risida sifat va aniqlik jihatdan barcha talablarga javob bera oladigan hisob tizimini ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb masalasidir Qishloq xo'jaligini rivojlantirish va mustahkamlash masalasi doimo mamlakatimiz Prezidenti va hukumatimiz e'tibori markazida bo'lib kelmoqda. Yurtboshimiz ta'kidlaganidek "Qishloq xo'jaligidagi islohotlardan maqsad – iqtisodiy foyda ko'rish bilan birga, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, xalq farovonligini oshirishdan iboratdir. Buni hech qachon esimizdan chiqarmasligimiz zarur".¹

Makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiyotning mutanosibligi ta'minlandi.

Albatta, 2018-yilda ham, so'nggi yillardagi kabi, yangi mavsumga tayyorgarlik ko'rish davrida yog'ingarchilik ko'p bo'lgani, bahorning kech kelgani va namgarchilikning yuqori bo'lgani, yoz faslida havo haroratining haddan ziyod oshib ketgani qishloq xo'jalik ishlarini amalga oshirishda jiddiy muammo va qiyinchiliklarni yuzaga keltirdi.

Shunga qaramasdan, 2018-yilda O'zbekistonda deyarli barcha qishloq xo'jalik ekinlari – g'alla, paxta, sabzavot, poliz ekinlari va uzumdan yuqori hosil olindi. Yurtboshimiz ta'kidlaganidek, "Qishloq xo'jaligi ekinlari va chorvachilik bo'yicha yangi tarmoqlarni rivojlantirishimiz zarur. Bugungi kunda fermer xo'jaliklarining yillik chorva ozuqasiga bo'lgan ehtiyojining faqat 35 foizi mahalliy imkoniyatlar hisobidan qoplanmoqda.

Shu sababli yangi yerlarni o'zlashtirish orqali ekin maydonlarini kengaytirish evaziga chorvaning ozuqa bazasini mustahkamlash, shuningdek, baliqchilik, parrandachilikni rivojlantirish hisobidan oziq-ovqat mahsulotlari hajmini keskin ko'paytirishimiz kerak.

Yana bir muhim vazifa – suvni tejaydigan sug'orish texnologiyalarini keng qo'llashdan iborat."²

Bularning barchasi, avvalambor, dehqonlarimiz, fermer va mexanizatorlarimiz, qishloq xo'jaligi mutaxassislarining o'zini ayamasdan qilgan fidokorona mehnati, boy tajribasi va o'z ishiga bo'lgan sadoqatining amaliy natijasidir. Bir so'z bilan aytadigan bo'lsak, bu yutuqlar barcha resurs va imkoniyatlarimizni to'la safarbar eta oлganimizning natijasidir.

Mamlakatimizda qishloq xo'jaligida tayyor mahsulot ishlab chiqarish, sotish, moliyaviy natijalarni aniqlashni hisobga olish hamda uni tahlil qilish jarayonida asosiy omil buxgalteriya hisobi yetkazib berayotgan aniq va to'g'ri ma'lumotlar hisoblanadi. Qishloq xo'jaligida tayyor mahsulot ishlab chiqarish, sotish, moliyaviy natijalarni aniqlashni hisobga olish hamda uni tahlil qilishning amaldagi tizimi ko'p jihatdan ma'lumotlarni o'z vaqtida olish imkonini bermaydi. Bu albatta hisoblashuvlar jarayoniga salbiy ta'sirini ko'rsatadi. Qishloq xo'jaligida tayyor mahsulot

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi:// Xalq so'zi, 2018 yil 29 dekabr № 271-272

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси:// Халқ сўзи, 2018 йил 29 декабрь № 271-272.

ishlab chiqarish, sotish, moliyaviy natijalarni aniqlashni hisobga olish hamda uni tahlil qilish jarayonida ko'plab yechimini kutayotgan muammolarning mavjudligi, mazkur mavzuda ilmiy tadqiqot ishlarini olib borilmaganligi tanlangan mavzuni dolzarbliligidan dalolat beradi.

Bitiruv malakaviy ishining maqsadi fermer xo'jaligida tayyor mahsulot ishlab chiqarish, sotish, moliyaviy natijalarni aniqlashni hisobga olish hamda uni tahlil qilishni nazariy, uslubiy hamda tashkiliy asoslarining hozirgi holatini baholash va ularni takomillashtirish yo'naliishlarini tadqiq qilish asosida ilmiy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Bitiruv malakaviy ishining vazifalari. Bitiruv malakaviy ishida qo'yilgan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi :

- fermer xo'jaligida tayyor mahsulot ishlab chiqarish, sotish, moliyaviy natijalarni aniqlashni hisobga olishning o'ziga xos xususiyatlari va uning oldiga qo'yilgan vazifalarni o'rganish;
- fermer xo'jaligida tayyor mahsulot ishlab chiqarish, sotish, moliyaviy natijalarni aniqlashga doir muomalalarning turkumlarini va ularning mazmun hamda mohiyatini tadqiq qilish;
- fermer xo'jaligia tayyor mahsulot ishlab chiqarish, sotish, moliyaviy natijalarni aniqlashning analitik va sintetik hisobini tashkil etilishini o'rganish;
- fermer xo'jaligida tayyor mahsulot ishlab chiqarish, sotish, moliyaviy natijalarni aniqlashni hisobga olish hamda uni tahlil qilish asosida o'rganilgan muammolarni bartaraf etish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqish;
- fermer xo'jaligida tayyor mahsulot ishlab chiqarish, sotish, moliyaviy natijalarni aniqlashni hisobga olish hamda uni tahlil qilishni takomillashtirish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqish;

Bitiruv malakaviy ishining ilmiy yangiliklari. Ilmiy yangiliklarni tashkil etuvchi eng muhim xulosa va takliflar quyidagilardan iborat:

- fermer xo'jaligida tayyor mahsulot ishlab chiqarish, sotish, moliyaviy natijalarni aniqlashni hisobga olishning o'ziga xos xususiyatlari va uning oldiga qo'yilgan vazifalar o'rganildi;
- fermer xo'jaligida tayyor mahsulot ishlab chiqarish, sotish, moliyaviy natijalarni aniqlashga doir muomalalarning turkumlarini va ularning mazmun hamda mohiyati tadqiq qilindi;
- fermer xo'jaligida tayyor mahsulot ishlab chiqarish, sotish, moliyaviy natijalarni aniqlashning analitik va sintetik hisobini tashkil etilishi o'rganildi;
- fermer xo'jaligida tayyor mahsulot ishlab chiqarish, sotish, moliyaviy natijalarni aniqlashni hisobga olish hamda uni tahlil qilish asosida o'rganilgan muammolarni bartaraf etish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqildi;
- fermer xo'jaligida tayyor mahsulot ishlab chiqarish, sotish, moliyaviy natijalarni aniqlashni hisobga olish hamda uni tahlil qilishni takomillashtirish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqildi;

Bitiruv malakaviy ishi predmeti bo'lib fermer xo'jaliklarida moliyaviy natijalarni shakllantirish va ularni hisobga olishni takomillashtirish masalalari hisoblanadi.

Bitiruv malakaviy ishi ob'ekti Qurbanov Elyor Qurbanovich fermer xo'jaligining ma'lumotlari bitiruv malakaviy ishi uchun asos qilib olindi.

Bitiruv malakaviy ishining tarkibiy tuzilishi va hajmi. Tadqiqot kirish, mazmunan uzviiy bog'langan uchta bob, xulosalar, 9 ta jadval, 2ta rasm, adabiyotlar ro'yxati hamda 4ta ilovalarni mujassamlashtirgan 76 betlik matnni tashkil etadi.

I bob. Moliyaviy natijalarni shakllantirish va ularni hisobga olishning nazariy asoslari

1.1. Moliyaviy natijalarini shakllantirish va ularni hisobga olishning mazmuni, tashkiliy hamda huquqiy asoslari.

Tayyor mahsulot - xo'jalik yurituvchi sub'ekt ishlab chiqarish jarayonining pirovard mahsulotidir. Ushbu sub'ektda ishlovi batamom nixoyasiga yetgan turli standartlar va texnikaviy shartlar talabiga javob beradigan, texnika nazorati bo'limi qabul qilib olgan hamda tayyor mahsulot omboriga topshirilgan mahsulot tayyor mahsulot deyiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar asosan tuzilgan shartnomalar (buyurtma papkasi) va bozor talabini chuqur va har tomonlama urganib mahsulot ishlab chiqarish, ularning turlari va xajmini belgilaydilar. Buning uchun esa yirik kompaniya, kontsern va firmalarning tarkibida marketing bo'limlari tashkil kilinib ular faqatgina bozorning talabi va taklifini o'rganish, ya'ni zarur, tez sotiladigan mahsulotlarning turlarini va ularga bo'lган talabni urganish bilan shugullanadilar. Boshqaruv raxbariyatiga tegishli takliflarni berib ushbu xulosalar u yoki bu mahsulotlarni ishlab chiqarish, ularning sifati va xajmi yuzasidan qarorlar kabul qilishda asosiy urin tutadi.

Hozirgi davrda sub'ektning rivojlanishi va barqarorligida mahsulotlarni oldindan tuzilgan shartnomaga asosan ishlab chiqarish va sotish muhim urin tutadi. Ushbu tartib sub'ekt faoliyatining iktisodiy ko'rsatkichini belgilashda va xo'jalik faoliyatining samaradorligini belgilash va belgilangan maksadga muvofikligini isbotlashda asosiy ko'rsatkichlar majmuasi hisoblanadi.

Sub'ektning mahsulotni sotish xajmi ko'rsatkichini aniqlashda unga qiymatining kelib tushishidan kat'iy nazar sotilgan va junatilgan mahsulotlar, bajarilgan ishlari va ko'rsatgan xizmatlarining umumiy summasidan foydalanadilar.

Tayyor mahsulotlar, ish va xizmatlar sub'ektning mablag'lari katorida hisoblangani uchun ushbu jarayon xo'jalik faoliyatining oxirgi boskichi hisoblanadi va xo'jalik ka tegishli mablag'larning doiraviy aylanishini ta'minlaydi. Ushbu jarayon natijasida tayyor mahsulotlar ishlab chikiladi, ular, ishlari va xizmatlar iste'molchilarga yetkazib beriladi va sub'ektga pul mablag'lari shaklida yoki almashuv natijasida boshqa moddiy resurslar kelib tushadi. Natijada davlat oldidagi byudjetga to'lanadigan soliq majburiyatlar, boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha majburiyatlar, mol yetkazib beruvchilarga, banklarga, ishchi va xizmatchilarga va boshqa sub'ektlarga bo'lган karz majburiyatlarini uz vaqtida to'lash imkoniyatini yaratadilar. Tayyor mahsulotlarni sotish, ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatish bo'yicha belgilangan rejalarни bajarmaslik esa salbiy natijalarga olib keladi. Sub'ektning aylanma mablag'larning doiraviy aylanishini sekinlashtiradi, iste'molchilar oldidagi majburiyatlarni bajara olmasligi natijasida jarimlar to'lashga olib keladi, boshqa to'lovlarini (soliq, ajratmalar, mehnat haqi va boshqalar) uz vaqtida to'lay olmaslikka, umuman olganda sub'ektning moliyaviy xolatining pasayishiga olib keladi.

Tayyor mahsulotlarni sotish, bajarilgan ishlarni topshirish va xizmat ko'rsatish jarayoni.

Sub'ektlar mahsulotni sotish, ishlarni bajarish va xizmatlarni ko'rsatish rejalarini tuzayotganda ushbu faoliyat natijasida olinadigan (kutilayotgan) foyda xajmini pam belgilaydilar. Chunki shartnomada kelishilgan baho ko'rsatilganda uning tarkibiga mahsulotning tannarxi va soliqlardan tashkari tegishli miqdorda foyda summasi pqr'shiladi. Bu summani shartnomada ko'rsatilgan tayyor mahsulotlarning miqdoriga ularga qo'shilgan foyda summasi qo'shilsa umumiy kutilayotgan foyda xajmi aniqlanadi. Ushbu kutilayotgan foyda summasi asosida to'lanadigan bunaklarning miqdori - byudjetga soliq bo'yicha to'lanadigan summa aniqlanadi.

Olingen foydaning haqiqiy summasi esa belgilangan tartibda, asosan oyning va yilning oxirida aniqlanadi. Sotilgan mahsulotlar, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlarning kelishilgan sotish bahosi bilan ularning to'liq haqiqiy tannarxi (ishlab chiqarish tannarxi va ularni sotish bilan bog'liq sarflar) o'rtasidagi farq summasidan qo'shilgan qiymat va aktsiz soliqlarini chegirilgan xoldagi farq summasi hisoblanadi.

Shuning uchun xam sub'ektning xo'jalik faoliyatida tayyor mahsulotlar, ularni sotish, ishlarni bajarish va xizmatlarni ko'rsatish muhim o'rinni tutadi.

Tayyor mahsulotning buxgalteriya hisobi, ularni yuklash va sotish ustidan nazoratni olib borib, quyidagilarni ta'minlash kerak:

- tayyor mahsulotni ishlab chiqarish, uning zaxiralari xolati va omborlarda saklanishi, bajarilgan ishlar va xizmatlar ustidan muntazam nazoratini;

- ortilgan va berilgan mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni o'z vaqtida va to'g'ri hujjatlashtirish, xaridorlar bilan hisoblashishlarni aniq tashkil etish;

- mahsulot yetkazib berish shartnomalarining hajmi va turi bo'yicha ijro etilishini nazorat qilish;

- mahsulotni sotishdan olinadigan summani, mahsulotni ishlab chiqarish va sotish uchun amalda sarflangan xarajatlarni, foyda summasini hisoblashni o'z vaqtida va to'g'ri bajarish.

Ushbu vazifalarni bajarish sub'ektning bir tekisda faoliyat ko'rsatishi, mahsulotlarni sotishni va omborxona xo'jaligini to'g'ri tashkil qilish va ushbu muomalalarni o'z vaqtida va to'g'ri hujjatlashni talab kiladi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektda tayyor mahsulot (ish, xizmatlar) tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- tayyor mahsulot (ish, xizmat) va sub'ektning uzi ishlab chiqargan yarim tayyor mahsulotlar;

- sanoat tarzidagi ish va xizmatlar;

- nosanoat tarzidagi ish va xizmatlar;

- sotib olinadigan buyumlar (butlash uchun sotib olingen buyumlar);

- qurilish, kurilish-montaj, loyixa-qidiruv, geologiya-razvedka, ilmiy-tadqiqot ishlari va shunga o'xshash ishlar;

- transport korxonalarida yuk va yo'lovchilarni tashish bo'yicha xizmatlar;

- engil avtomobilarning ijarasi va avtomobilarni yetkazib berish (haydab kelish) xizmatlari;

- transport-ekspeditsiya va yuklash, tushirish ishlari;

- aloqa korxonalarining xizmatlari va shu kabilalar.

Sub'ektda mahsulotning hisobi - natura, shartli-natura va qiymat ko'rsatkichlarida yuritiladi.

Natura ko'rsatkichlari mahsulotning jismoniy xossalariiga muvofiq uning soni, xajmi, ogirligini aks ettiradi va bu ko'rsatkichlar tayyor mahsulotni miqdor jixatdan hisobga olishda kullaniladi.

Shartli-natura ulchovlari bir xildagi mahsulotni hisobga olishda umumlashtirilgan ko'rsatkichlar uchun qo'llaniladi. Bunday mahsulotning miqdori turlar bo'yicha koeffitsientlar yordamida shartli ogirlik, nav, yagona o'lchov va shu kabilarga aylantirilib, qaytadan hisoblab chikiladi.

Ishlab chiqarilgan mahsulotning qiymat ko'rsatkichi, agarda mahsulotning xammasini chetga sotish nazarda tutilsa, tovar mahsulotining hajmidir. Tovar mahsuloti sotishning reja va amaldagi narxlardan, ishloving me'yoriy qiymatliklarida, bozor narxlardan baholanishi mumkin.

Sub'ektlarda mahsulot hisobi reja bo'limida natura ko'rsatkichlarida, omborda esa qiymat ko'rsatkichlarida olib boriladi.

Tayyor mahsulot buxgalteriya hisobida mahsulotning amaldagi ishlab chiqarish tannarxi, reja ishlab chiqarish tannarxi, sotishdagi ulgurji narxlar, erkin sotish narxlari va tariflari, erkin bozor narxlarida baholanishi mumkin. Shuni xam aytib utish kerakki, tayyor mahsulot korxonaning aylanma mablag'lari tarkibiga kiradi va shu boisdan amaldagi buxgalteriya hisobi va hisoboti to'g'risidagi milliy standartlarga (BXMS) binoan, haqiqiy ishlab chiqarish tannarxi bo'yicha balansda aks ettirilishi kerak.

Mahsulotni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish rejasi ishlab chiqarish xajmi, nomenklaturasi, ishlab chiqarish va realizatsiya qilish muddatlari ko'rsatilgan yoyma tizimli dasturidan iborat bo'ladi.

Ushbu ishlab chiqarish dasturida quyidagi asosiy ko'rsatkichlar ifodalanishi kerak:
tayyor mahsulotlar (ish va xizmatlar)ning xajmi va turlari;
tayyor mahsulotlar (ish va xizmatlar)ni ishlab chiqarish grafigi;
aloxida ishlab chiqarish jarayonlarining tugash muddatlari;
har bir mahsulot va har bir ish jarayoni bo'yicha qiymat ulchovlardida ko'rsatilgan yillik ish xajmi;

tovar mahsulotini ishlab chiqarish va realizatsiya qilish muddatlari;
hisobot davri (oyi) boshiga va oxiriga tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarining ulgurji narxlar;
ishlab chiqarishdan tashkari xarajatlar;
mahsulotni ishlab chiqarishga ketgan umumiylar xarajatlar;
ishlab chiqarilgan bir birlik mahsulotning tannarxi;
mahsulotlarni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish uchun zarur bo'ladigan boshqa sarflar to'g'risida ma'lumotlar.

Bu ma'lumotlardan kelib chiqqan holda moddiy, moliyaviy va ishchi kuchi resurslariga bo'lgan ehtiyoji aniqlanadi.

Dastlabki texnologik rejada muhandis mahsulotning eng mukammal yaratilish xususiyatlarini yozib beradi, bu texnologik kalkulyatsiya varakchasida batafsil hisoblarini amalga oshirishga yordam beradi.

Dastlabki texnologik rejaning tarkibiga mahsulot, ish va xizmatning nomi, miqdori va turlari to'g'risidagi ma'lumotlar kiradi.

Ishlab chiqariladigan mahsulotning hamma parametrlari, standart talablari va sarflanadigan xarajatlarning turlari va miqdori (texnologik karta) ko'rsatiladi.

Ayrim mahsulotlarni ishlab chiqarish uzoq ishlab chiqarish davrini talab qiladi va tayyorlanayotgan tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish bosqichida bo'ladi, ya'ni hisobot davrining boshi va oxirida tugallanmagan ishlab chiqarishda qoldiqlar qoladi.

Yalpi mahsulot - ma'lum davr ichida ishlab chiqarishning to'liq xajmini qiyamat ulchovlardida ifodalaydigan ko'rsatkichdir. U hisobot davridagi tayyor mahsulotni va tugallanmagan ishlab chiqarish xajmini uz ichiga oladi.

Buni quyidagi formula yordamida ifodalash mumkin:

$$Ya=X+(T_b-T_o)+M$$

bu yerda:

Ya - yalpi mahsulot (sum);

X - tovar mahsulotining xajmi (sum);

T_b - hisobot davrining boshiga tugallanmagan ishlab chiqarish (sum);

To - hisobot davrining oxiriga tugallannagan ishlab chiqarish (sum);

M - buyurtmachilardan jalb kilingan materiallarning xajmi (sum).

Tayyor mahsulotlar sub'ektning omborida xam, buxgalteriyada xam hisobga olib boriladi. Tayyor mahsulotning omborga kelib tushishi birlamchi hujjatlarda kayd etiladi.

Ushbu hujjatlarda buyumlar turlariga ko'ra mahsulot ishlab chiqarishning ular soniga qarab natura hisobi yuritiladi. Bunday mahsulotning umumiy hajmi hisobot davri tugaganidan so'ng baholanishi kerak.

Ko'rsatilagan xizmatlar va bajarilgan ishlar dalolatnomalar bilan qayd etiladi.

Tayyor mahsulot ishlab chiqarish, sotish, moliyaviy natijalarni aniqlashni hisobga olishning nazariy asoslari bo'lib O'zbekiston Respublikasi "Buxgalteriya hisobi to'g'risida" i qonun, Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5 fevraldagi 54 - son qarori bilan tasdiqlangan "Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida"gi nizom, 3-sonli BHMS "Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot" nomli, O'zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobi milliy standarti, 4-sonli "Tovar-moddiy zahiralar" nomli O'zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobi milliy standarti xizmat qiladi.

1.2. O'zbekiston Respublikasida fermer xo'jaliklari, ularning tashkiliy asoslari hamda ular faoliyatida moliyaviy natijalarni shakllantirish va ularni hisobga olishning ning o'rni, ahamiyati va zarurligi.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov o'z ma'ruzalarida "Biz boshlagan va o'zini amalda har tomonlama oqlagan mamlakatimizni modernizatsiya qilish, jamiyatimizni yangilash, iqtisodiyotimizning jadal sur'atlar bilan o'sishi va uning makro-iqtisodiy mutanosibligini taminlashga qaratilgan islohotlarni yanada chuqurlashtirish, bu yo'naliishlarni amalga oshirishning asosiy sharti bo'l mish tadbirkorlik, kichik biznes va fermerlik harakatining izchil qadamlar bilan erkin rivojlanishiga kafolat va imtiyozlar beradigan siyosatni davom ettirish-bosh vazifamiz bo'lib qolishi zarur".³ligini alohida ta'kidlaganlar.

Mustaqillikka erishganimizdan keyin olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida xususiy mulkchilikka asoslangan ishlab chiqarishni rivojlantirishga katta e'tibor qaratildi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasida bozor munosabatlariga o'tishda mulk shakllarining xilma-xilligi, tadbirkorlik faoliyatining erkinligi ta'minlangan. Ushbu moddada shunday deyilgan: "Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat iste'molchilarining huquqi ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqligini va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishini kafolatlaydi.

Xususiy mulk boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat ximoyasidadir. Mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkin"

Mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar jarayonida tadbirkorlik faoliyatini, shu jumladan fermer xo'jaliklarini qo'llab-quvvatlash, ular faoliyatini rivojlantirish borasida qonun hujjatlarida bir qator imtiyoz, kafolat va huquqlar berildi. Fermer xo'jaliklariga berilgan imtiyoz, kafolatlar

³ I.A.Karimov "Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi"/ Xalq so'zi, 2009 yil 14 fevral. b.

va huquqlar ularning erkin faoliyat ko'rsatshlari va jadal rivojlanishlari, qisqa so'z bilan aytganda, qishloqda mulkdorlar sinfining shakllanishi uchun asos bo'lmoqda.

Yuridik shaxs tashkil etib tadbirkorlik faoliyati bilan shugullanuvchi shaxslar qonun hujjalarda nazarda tutilgan tartibda buxgalteriya hisobni yuritadi va buxgalteriya (moliya) hisobotini taqdim etadi.

Xuddi shunday fermer xo'jaliklari xam mazkur konunga muvofiq buxgalteriya hisobotini yuritadilar.

Buxgalteriya hisobining maqsadi foydalanuvchilarni o'z vaqtida to'liq hamda aniq moliyaviy va boshqa buxgalteriya axboroti bilan ta'minlash hisoblanadi.

Buxgalteriya hisobining vazifalari:

- buxgalteriya hisobi hisobvaraqlarida aktivlarning holati va harakati, mulkiy huquqlar va majburiyatlarning holati to'g'risidagi to'liq hamda aniq ma'lumotlarni shakllantirish;

- samarali boshqarish maqsadida buxgalteriya hisobi ma'lumotlarini umumlashtirish;

- moliyaviy, soliqqa doir va boshqa hisobotlarni tuzishdan iboratdir.

Fermer xo'jaliklari soliqlar, yig'imlar, ajratmalar hamda boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha quyidagi hisobot shakllarini davlat soliq xizmati organlariga taqdim etadilar.

Fermer xo'jaliklari qonun yo'li bilan mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'ekt va yuridik shaxs huquqiga ega bo'lib, xo'jalik yuritishning yangicha usullarini ishlab chiqarishga joriy qilishlari har tomonlama zaruriy holatga aylandi.

Shuning uchun ham fermer xo'jaliklari moliya-xo'jalik faoliyatining buxgalteriya hisobini to'g'ri tashkil etish va yuritish muhim ahamiyatga ega.

Fermer xo'jaligining xo'jalik-moliyaviy faoliyatini tashkil etuvchi quyidagi jarayonlar hisob ob'ektlari bo'lib hisoblanadi:

- asosiy vositalar (sotib olish, ijaraga olish, lizingga olish va h.k.);

- moddiy qiymatliklar (em-xashak, dori-darmonlar, inventarlar vax.k.);

- ishlab chiqarish jarayoni;

- tayyor mahsulotlarni sotish va shunga doir hisob-kitoblar;

- bank, moliya, soliq organlari va boshqalar bilan hisob-kitob muomalalari.

Fermer xujalnklarida buxgalteriya hisobining tashkiliy va me'yoriy asoslari.

Fermer xo'jaliklarida buxgalteriya hisobi va hisoboti №20 «Kichik tadbirkorlik subektlari tomonidan hisoblarni soddalashtirib yuritish va hisobotlarni tuzish tartibi haqida» BXMS va №21 - «Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliya-xo'jalik faoliyati buxgalteriya hisobining schyotlar rejasi va uni qo'llash bo'yicha Yo'riqnomada belgilangan yagona uslubiy asoslar va tadbirlarga muvofiq tashkil etiladi. Bunda buxgalteriya hisobi oldiga quyidagi vazifalar qo'yiladi:

- mulklarning saklanishi va harakati hamda tasdiklangan me'yor va rejalgarda asoslangan xolda moddiy, mehnat va moliya resurslaridan foydalanish ustidan nazoratni ta'minlash;

- korxonadagi xo'jalik jarayonlari va faoliyati natijalari haqida boshqarish uchun ta'sischilar, investorlar, xaridorlar, kreditorlar, bank va soliq organlari foydalanishlari zarur bo'lgan to'la va aniq axborotlar tayyorlash.

Fermer xo'jaliklarida buxgalteriya hisobini tashkil etish xo'jalik rahbari zimmasiga yuklatiladi. Fermer xo'jaliklarida buxgalteriya hisobi mustaqil hisob bo'limi tomonidan amalga oshirilib, uni bosh buxgalter boshqaradi. Agar fermer xo'jaligida hisob bo'limi yoki buxgalter bo'lmasa, buxgalteriya hisobini maxsus tashkilot yoki mutaxassislar shartnomasi asosida yuritishlari mumkin.

Fermer xo'jaliklarida barcha xo'jalik munosabatlarini hujjalashtirish buxgalteriya hisobining boshlang'ich bosqichi hisoblanadi. Buning uchun tasdiqlangan tarmoqlararo va tarmoq hujjalarning shakllari qo'llanilishi mumkin.

Bu hujjat shakllarida quyidagi zarur rekvizitlar bo'lishi shart: hujjat nomi, raqami va tuzilgan sanasi; xo'jalik munosabatining mazmuni; xo'jalik munosabatining o'lchovi (miqdor va qiymat ulchovlarida); xo'jalik muomalasi sodir bo'lishi va ularni to'g'ri rasmiylashtirishga mas'ul shaxslar nomi va imzolar.

Buxgalter xodimlar xo'jalik muomalalarini rasmiylashtirishda buxgalteriya hisobida hujjatlar va hujjatlarning aylanish tartibiga rioya qilishlari kerak.

Buxgalteriya hisobida hujjatlardagi ma'lumotlar hisob registrlarida kayd etilib, umumlashtirilishi va tizim kilinishi hamda ularga asosan buxgalteriya hisobotlari tuzilishi kerak.

Xo'jalik muomalalari kam bo'ladigan fermer xo'jaliklariga hisobning soddalapggirilgan shaklini qo'llashni tavsiya etamiz.

Buning uchun amaldagi schyotlar rejasida qisqartirilgan (ishchi) schyotlar rejasida tuzish kerak (III qism, 1-ilova). Bu schyotlar rejasida xo'jalik mablag'lari va ularning manbalarini buxgalterlik hisob registrlarida asosiy schyotlar bo'yicha olib borishni ta'minlaydi va shu asosda buxgalteriya hisobi ma'lumotlarining aniqligi ustidan nazorat qilinadi.

Qisqartirilgan (ishchi) schyotlar rejasidagi ayrim schyotlar, o'z vazifalari bilan birga bu rejaga kiritilmagan schyotlarning funktsiyalarini ham bajarishi nazarda tutilgan.

Qisqartirilgan (ishchi) schyotlar rejasida taklif kilingan schyotlar guruhi fermer xo'jaligining moliyaviy holati to'g'risidagi buxgalteriya balansni tuzish qoidalariga muvofiq uning mablag'lari va mablag'lar manbalarining miqdoridan kelib chiqib hamda xo'jalik faoliyatini xususiyatidan tuziladi

Fermer xo'jaliklari mulkchilik shakllari va qaysi tarmoqqa tegishligiga qarab bir-biridan farq qiladilar. Shuning uchun ular o'zlarining ishchi schyotlar rejasini tuzishda tavsiya qilinayotgan schyotlar rejasidan namuna sifatida foydalanishlari mumkin.

Ayrim fermer xo'jaliklari o'zining ishchi schyotlar rejasini ishlab chiqishda ishlab chiqarish xarajatlari, olingen mahsulotlar, tannarxni hisoblash, daromadlar va mahsulot(ish, xizmat)larni sotishning moliyaviy natijasini hisobga olishda o'z faoliyatining muayyan shart-sharoitlaridan kelib chiqishlari kerak.

Fermer xo'jaligi o'z faoliyatini hisobga olish uchun ishchi schyotlar rejasini qabul qilgani(tasdiqlagani)dan so'ng soddalashtirilgan hisob tizimi tavsiyalarida taklif etilgan buxgalteriya hisobi shakllaridan o'ziga mosini tanlaydi

Tadbirkorlik faoliyatida kafolat kafolat deganda, mamlakatda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni rag'batlantirish ularning ishchanlik faolligini oshirish, erkin faoliyat ko'rsatishini ta'minlash, faoliyati asossiz cheklanishiga yo'l qo'ymaslik hamda boshqa huquqlari va manfaatlarini himoya qilish maqsadida qonun hujjatlarida davlat tomonidan yaratilgan shart-sharoitlar tushuniladi.

Tadbirkorlik, fermerlik faoliyati erkinligining kafolatlari quyidagi qonun hujjatlari bilan mustahkamlangan:

- Mulkdor mulkiga o'z hohishicha egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. (*O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 54-modda*).

- Fermer xo'jaligining mulk huquqi davlat himoyasidadir. ("Fermer xo'jaligi to'g'risida "gi Qonun 19-modda)

- fermer xo'jaligi pul muomalasini yuritish hamda pul mablag'larni saqlab turish uchun bank muassasasida hisobvaraqlar ochish va bu mablag'larni erkin tasarruf etish huquqiga ega. Fermer xo'jaligining hisob-kitob varag'idan mablag'larni faqat fermer xo'jaligi boshlig'ining roziligi bilan yoki sudning qaroriga binoan hisobdan chiqarish mumkin. ("Fermer xo'jaligi to'g'risida "gi Qonun 20-modda)

- Fermer xo'jaliklarining xo'jalik faoliyatiga davlat organlari hamda boshqa organlar va tashkilotlar, shuningdek, ularning mansabdor shaxslari aralashuviga yo'l qo'yilmaydi. Davlat

organlari hamda boshqa organlar va tashkilotlarning g'ayriqonuniy qarorlari, ular mansabdon shaxslarining va fuqarolarning g'ayri qonuniy harakatlari (harakatsizligi) natijasida fermer xo'jaligiga yetkazilgan zararlar, shu jumladan boy berilgan foyda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qoplanadi. ("Fermer xo'jaligi mo'g'pucuda "gi Qonun 22-modda).

- Davlat iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqligini va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishini kafolatlaydi. Xususiy mulk boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasidadir. Mulkdor mulkiga o'z hohishicha egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Tadbirkorlarga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari, jamoat birlashmalarining g'ayri qonuniy qarorlari, ularning mansabdon shaxslarining harakatlari (harakatsizligi) ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi. ("Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari mo'g'pucuda "gi Qonun 18-modda).

Davlat organlari, ularning mansabdon shaxslari tadbirkorlik faoliyati sub'ektlariga, bu sub'ektlarning huquqlari va qonuniy manfaatlariga daxldor qonun hujjatlar, hujjatlar, qarorlar va boshqa materiallar bilan tanishish imkoniyatini ta'minlashi shart. Axborot olish erkinligi qonun hujjatlarini va tegishli materiallarni e'lon qilish va tarqatish yo'li bilan taminlanadi. Tadbirkorlik sub'ektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlariga daxldor axborot bepul beriladi. ("Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari mo'g'pucuda "gi Qonun 31-modda).

- 2008 yilning 1 iyulidan boshlab tadbirkorlik sub'ektlariga nisbatan faoliyatni tugatish, faoliyatni to'xtatib qo'yish, banklardagi hisobvaraqlar bo'yicha operatsiyalarni to'xtatib kuyish, moliyaviy sanktsiyalarni qo'llash va huquqbazarlik predmetlarini davlat daromadiga o'tkazish ta'sir choralar faqat sud orkali qo'llaniladi;

- tadbirkorlik sub'ektlarining moliya-xo'jalik faoliyatini tekshirish (taftish qilish) belgilangan tartibda faqat davlat soliq xizmati organlari tomonidan amalga oshiriladi;

-nazorat organlarining raxbarlari va mansabdon shaxslari tadbirkorlik sub'ektlarini o'z vakolatlari va nazorat sohasi doirasidan tashqari masalalar bo'yicha har qanday tekshiruvlar o'tkazganligi uchun shaxsan javobgar, xatto jinoiy javobgar ham bo'ladilar;

- faqat kuzg'atilgan jinoiy ish yuzasidan tekshirishni tayinlash to'g'risidagi qaror yoki shunday tekshiruvlarni o'tkazish to'g'risida nazorat organlari faoliyatini muvofiqlashtirish bo'yicha maxsus vakolatli organning qarori mayjud bo'lgandagina, qonunda ko'zda tutilgan hollarda, tadbirkorlik sub'ektining tekshirilayotgan xo'jalik yurituvchi sub'ekt bilan o'zaro munosabatlarinigina muqobil tarzda tekshirishga yo'l qo'yiladi;

-muqobil tekshirishlarni o'tkazish chog'ida tadbirkorlik sub'ektlariga borish va ulardan tekshirishga taalluqli bo'limgan moliya- buxgalteriya yoki boshqa hujjatlarni talab qilish man etiladi;

-mikrofirmalar, kichik korxonalar va fermer xo'jalik larining moliya-xo'jalik faoliyatini har to'rt yilda ko'pi bilan bir marta reja asosida tekshirish o'tkaziladi;

- yangi tashkil kilingan mikrofirmalar, kichik korxonalar va fermer xo'jaliklarining moliya-xo'jalik faoliyatini ular davlat ro'yxatiga olingan paytdan boshlab ikki yil mobaynida reja asosida tekshirish o'tkazilmaydi;

- xududiy soliq organlari tomonidan boshqa tumanlarda ro'yxatga olingan tadbirkorlik sub'ektlarining ishlab chiqarish binolari, savdo shaxobchalari qaerda joylashganidan va xizmatlar ko'rsatiladigan joydan qat'i nazar, ularning moliya-xo'jalik faoliyatini tekshirish takrorlanishiga yo'l qo'yilmagan holda, tadbirkorlik sub'ekti ro'yxatga olingan joydagisi tegishli soliq organlari bilan bir vaqtida amalga oshiriladi;

- tadbirkorlik sub'ektlari tekshirish natijalari bo'yicha nazorat organlarining taqdimnomalarini bajargan, shuningdek yetkazilgan zararni belgilangan muddatda va to'liq

xajmda ixtiyoriy ravishda qoplagan, shu jumladan penyani to'lagan takdirda ularga nisbatan moliyaviy jazo choralari qo'llanilmaydi;

- nazorat organlarining mansabdon shaxslari tadbirkorlik sub'ektlari ruxsatsiz tekshirilganligi va ularning xo'jalik faoliyatiga noqonuniy aralashilganligi uchun, yetkazilgan iktisodiy zararning o'rni qoplangan holda, javobgarlikka, hatto jinoiy javobgarlikka ham tortiladilar. (*O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 05.10.2008 yildagi "Tadbirkorlik sub'ektlarini tekshirishni yanada qisqartirish va uning tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari mo'g'pucuda "gi PF-3665-son Farmoni*).

Fermer xo'jaliklari amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq quyidagi huquqlarga ega:

- fermer xo'jalik lari kichik hamda xususiy korxonalar uchun berilgan imtiyozlar va preferentsiyalarning barcha turlaridan foydalanish huquqiga ega;

- etishtirgan mahsulotini, shu jumladan bu mahsulotni iste'molchilarga realizatsiya qilish huquqini o'z hohishiga ko'ra tasarruf etish;

- etishtirayotgan mahsuloti, bajarayotgan ishlari va ko'rsatayotgan xizmatlariga narx belgilash;

- tadbirkorlik faoliyatidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda soliq solinadigan, cheklanmagan miqdorda daromad (foyda) olish; .

- o'lgan daromadlarini (foydasini), bank muassasasidagi uzi-ning hisobvarakdarida bo'lган pul mablag'larini tasarruf etish;

- o'z huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun sudga murojaat etish. (*"Fermer xo'jaligi mo'g'pucuda "gi Qonun 16-modda*).

Tadbirkorlik faoliyati sub'ektlari qonun hujjatlari bilan taqiqlanmagan va ta'sis hujjatlarida ko'rsatilmagan har qanday faoliyat turi bilan shug'ullanishlari mumkin. (*"Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari mo'g'pucuda "gi Qonun 19-modda*).

Tadbirkorlik faoliyati sub'ektlarining ularga xizmat ko'rsatuvchi bank muassasalari hisobvaraqlaridagi mablag'lari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda nakd pul shaklida olinishi mumkin. (*"Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari mo'g'pucuda "gi Qonun 21-modda*).

Tadbirkorlik faoliyati sub'ektlarining mulki daxlsizdir va qonun bilan muhofaza qilinadi. Mol-mulk mulkdori o'z mol-mulkiga nisbatan qonunga zid bo'lмаган har qanday harakatni qilishga haqli. Tadbirkorlik faoliyati sub'ektidan mulkni olib qo'yishga, uning boshqa ashyoviy huquqlarini bekor qilishga, shuningdek, bunday huquqlarni cheklashga yo'l qo'yilmaydi. (*"Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari mo'g'pucuda "gi Qonun 23-modda*).

Tadbirkorlik faoliyati sub'ektlari, mulk shakli va xo'jalik yuritish shakllaridan qati nazar, xom ashyo, tovarlar va xizmatlar bozoriga erkin kirishda, shuningdek, davlat extiyojlari uchun ayrim tovar turlari yetkazib berishda qatnashishda, ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatishda teng imkoniyatlarga ega. Tadbirkorlik faoliyati sub'ektlarining xom ashyo, tovarlar va xizmatlar bozoriga kirish erkinligi davlat boshqaruv organlari, maxalliy davlat hokimiyati organlari, shuningdek, ularning mansabdon shaxslari tomonidan biron-bir tarzda cheklanishga yo'l qo'yilmaydi. (*"Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari mo'g'pucuda "gi konun 27-Modda*).

Fermer va dehqon xo'jaliklari moddiy-texnika resurslari, shu jumladan yonilg'i-moylash materiallari, omixta yem, organiq va mineral o'g'itlar bozorlariga erkin kiriшда boshqa xo'jalik yuritish sub'ektlari bilan tent huquqlarga ega. (*"Tadbirkorlik faoliyashi erkinligining kafalatlari tuerisida "gi Konun 28-modda*) Tadbirkorlik faoliyati sub'ekti o'z ishchanlik obrusiga putur yetkazadigan ma'lumotlarga raddiya berilishini sud orqali talab qilishga haqli. Tadbirkorlik faoliyati sub'ekti o'zining ishchanlik obrusiga putur yetkazadigan ma'lumotlar tarqatilganda, bunday ma'lumotlarga raddiya berilshni bilan bir katorda, ularning tarkatilishi oqibatida

yetkazilgan zararning o'mi qoplanishini va ma'naviy zarar uchun tovon to'lanshini talab qilishga haqli. ("Tadbirkorlik faoliyatni erkinligining kafolatlari to'g'risida "gi Qonun 35~modda).

fermer xo'jaliklari quyidaga huquq darga ega:

- o'z faoliyatlari tekshirilishi to'g'risidagi tegishli axborotga ega bo'lish;
- nazorat qiluvchi organlarning tekshiruvchi mansabdor shaxslaridan maxsus vakolatli organ yoki uning hududiy bo'linmalari qarorini, tekshirish o'tkazish uchun asos hisoblanuvchi boshqa hujjatlarn talab qilish, tekshiruvchilarining shaxsini tasdiqlovchi hujjatlar bilan tanishish;

- tekshirish o'tkazish uchun asosga ega bulmagan shaxslarning tekshirish o'tkazishiga yo'l qo'ymaslik;

- nazorat kiluvchi organlarning tekshiruvchi mansabdor shaxs larning vakolatiga kirmaydigan masalalarga oid talablarni ba jarmaslik va tekshirish predmetiga taallukli bulmagan materiallar bilan ularni tanishtirmaslik;

- nazorat kiluvchi organlarning tekshiruvchi mansabdor shaxslaridan tekshirish tugaganidan sungun kun muddat ichida tekshirish natijalarini aks ettiruvchi hujjatning bir nusxasini olish;

- qonunda belgilangan tartibda tekshirish natijalari ustidan shikoyat qilish. ("Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to'g'risida "gi Qonun 16-modda

Tadbirkorlik faoliyatida imtiyoz deganda, davlat tomonidan tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash maksadida qonun hujjatlarida soliq bojxona to'lovlarini to'lashda, ular faoliyatini kreditlash, lizing xizmatlari ko'rsatish, suurtalash va boshqa yaratilgan imkoniyatlar tushuniladi.

Tadbirkorlik sub'ektlariga, shu jumladan fermer xo'jaliklariga qonun hujjatlari bilan quyidagi imtiyozlar berilgai:

Fermer xo'jaligi tegishli loyixada nazarda tutilgan yerni o'z hisobidan o'zlashtirayotgan davrda va yer o'zlashtirib bo'linganidan keyin besh yil davomida yerning mazkur o'zlashtirilgan qismi uchun yagona yer solig'i to'lashdan ozod klinadi. ("Fermer xo'jaligi to'g'risida "gi O'zbekiston Respublikasi Konuni 14-modda).

Fermer xo'jaligining mol-mulki konun hujjatlariga muvofik meros qilib qoldiriladi. Xo'jalikda faoliyatni davom ettirayotgan merosxurlar merosga bo'lgan huquq to'g'risidagi guvohnoma berilganligi uchun davlat boji to'lashdan ozod etiladilar. ("Fermer xo'jaligi mo'g'rucuda "gi Qonun 21-modda).

Fermer xo'jaligining foydasi soliqlar, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlari to'langanidan keyin fermer xo'jaligi boshlig'ining tasarrufiga o'tadi va unga soliq solinmaydi. "Fermer xo'jaligi to'g'risida "gi Qonun 27-modda).

Kichik biznes korxonalari tomonidan uzlari tashkil etayotgan ishlab chiqarishlar uchun olib kiriladigan texnologik jihozlar boj undirishdan ozod qilinadi. ("Boj tarifi to'g'risida "gi O'zbekistan Respublikasi Qonuni 33-modda).

Yangi tashkil etilgan qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilar davlat ro'yxatidan o'tgan paytdan boshlab ikki yil muddatga yagona yer solig'i to'lashdan ozod qilinadilar. (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 10.10.1998 yildagi PF-2086-sonli farmoni).

2008 yil 1 iyuldan boshlab mikrofirmalar va kichik korxonalar tomonidan soliqlar, yig'imlar, ajratmalar hamda boshqa majburiy to'lovlari bo'yicha barcha hisob-kitoblar davlat soliq xizmati organlariga har oyda emas, balki har chorakda taqdim etiladi. Bunda mikrofirma va kichik korxonalar:

- buxgalteriya balansidan iborat moliyaviy hisobot — 1-shaklini, moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot — 2-shakl hamda debitorlik va kreditorlik qarzlari to'g'risidagi ma'lumotnomasi- 2-a shaklini — har yili;

- statistik hisobotni — hisobot turlariga qarab har chorakda yoki har yili taqdim etadilar. (*Uzbekiston Respublikasi Prezidentining 15.06.2008 yildagi "Tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan taqdim etiladigan hisobot tizimini takomillashtirish va uni noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to'g'risida "gi PK,-100-son Qarori*).

Tugatilayotgan shirkatlar negizida tashkil etilayotgan bog'dorchilik va uzumchilik fermer xo'jaliklari davlat ro'yxatidan o'tgan vaqtidan boshlab yagona yer solig'ini to'lashdan - 5 yil muddatga ozod etiladi. (*O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009 yil 9 yanvardagi PF-3709-sonli Farmoni*).

O'zbekiston fermer xo'jaliklari uyushmasi a'zolariga mustaqil ravishda yoki ular tomonidan tashkil etiladigan tayyorlov kooperativlari orqali meva-sabzavot mahsulotlarini hamda ularni qayta ishlab olingan mahsulotlarni, valyuta tushumining bir qismini O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga sotmasdan, barter asosida eksport qilishga ruxsat berilgan. (*O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 22 apreldagi 168-sonli Qarori*).

- Moddiy ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish sohasining mikrofirmalari va kichik korxonalari, fermer xo'jaliklari, shuningdek yuridik shaxs maqomiga ega bo'lган dehqon xo'jaliklarining o'z ehtiyojlari uchun asbob-uskunalar, xom ashyo va moddiy resurslar importiga bojxona to'lovlarini to'lashi foiz undirilmagan holda 90 kun muddatga kechiktiriladi (bojxonada rasmiylashtirish uchun undiriladigan yig'imlar bundan mustasno);

- fermer xo'jalik dari uchun markaziy bank qayta moliyalash stavkasining oltidan bir qismi miqdorida imtiyozli foiz stavkasi bo'yicha 3 yilgacha bo'lган muddatga uzaytirish huquqisiz — eng kam oylik ish haqining 300 baravari miqdorigacha dastlabki (boshlang'ich) sarmoyani shakllantirish uchun kreditlar beriladi, (*O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2001 yil 10 sentyabrdagi 366-sonli Qarori*).

- Sharhnomalar majburiyatlar tayyorlov va xizmat ko'rsatish tashkilotlari tomonidan bajarilmaganligi bilan bog'lik da'volar bo'yicha qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari davlat boji to'lashdan ozod qilinadi. (*O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2003 yil 4-sentyabrdagi 383-sonli qarori*).

- byudjetdan tashqari jamgarmalarning kredit liniyalari hisobidan dehkon va fermer xo'jaliklarini rivojlantirish va kengaytirish, shu jumladan, qishloq xo'jaligi texnikasini sotib olish, fermerlik inshootlarini qurish, chorvachilik, parrandachilikni rivojlantirish uchun mikrokreditlar Markaziy bankning amaldagi qayta moliyalash stavkasining 1/3 qismi miqdorida imtiyozli kreditlar beriladi. (*Uzbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2009 yil 21 fevralda ro'yxatga olingan 1548-sonli Nizom*).

Shuningdek, ishlab chiqarishga joriy etilgan yangi texnologik jihozlar besh yil muddatga mulk solig'idan ozod etiladi.

Moliyaviy natijalar - bu xo'jalik yurituvchi subyektning ma'lum hisobot davrida tadbirkorlik faoliyati jarayonida o'ziga qarashli mablag'ning oshishi yoki kamayishidir. Buxgalteriya hisobida bunday fao-liyat natijasi hisobot davridagi barcha foydalar va zararlarni hisoblash yo'li bilan aniqlanadi.

O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tish korxonalar faoliyatini tubdan isloq qilish, ularni yuzaga kelgan yangi iqtisodiy munosabatlar sharoitida rivojlanishini ta'minlash, mamlakatda kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirish korxonalarining moliyaviy barqarorligiga uzviy bog'liq. Korxonalarining moliyaviy jihatdan barqaror bo'lishi ularning faoliyati davomida olgan foydasining to'g'ri shakllantirilishi bilan bog'liq. Chunki korxonalarda foyda shu yerda ishlovchilarning moddiy ta'minlanishining, korxonalarda ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirishning, ishlab chiqarishda fan-texnika gotuqlarini va yangi texnologiyalarni joriy qilish kabi ishlarning' asosiy moddiy manbasi hisoblanadi.

Foyda moddiy ishlab chiqarish sohasida tadbirkorlik faoliyati jarayonida yaratiladi. Ishlab chiqarish omillari (mehnat, kapital va tabiiy resurslar) va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning foydali ishlab chiqarish faoliyati birikishi natijasida mahsulot ishlab chiqariladi, u iste’molga sotilganda, tovar bo‘lib hisoblanadi.

Tovar-pul munosabatlari sharoitida korxona darajasida sof daromad foyda shaklini oladi. Tovarlar bozorida korxonalar nisbatan alohida tovar ishlab chiqaruvchi bo‘lib maydonga chiqadilar. Bozorda mahsulotga narx belgilab, uni iste’molchilarga sotadilar.

Sotish natijasida ular pul tushumini oladilar, bu esa daromad olinganligini anglatadi. Moliyaviy natijani aniqlash uchun tushumni mahsulot ishlab chiqarishga ketgan xarajat bilan taqqoslash kerak.

Agar tushum xarajatlardan yuqori bo‘lsa, moliyaviy natija foyda olinganligidan dalolat beradi. Tadbirkor doimo foyda olishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi, lekin bunga doim ham erisha olmaydi. Agar tushum xarajatlarga teng bo‘lsa, unda faqat mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlari qoplangan bo‘ladi, xolos. Bunda zarar ko‘rilmaydi, lekin ishlab chiqarish, ilmiy-texnik va ijtimoiy rivojlanishning manbai sifatidagi foyda ham olinmaydi.

Agar korxona xarajatlari tushumidan ko‘p bo‘lsa, u zarar ko‘radi, ya’ni salbiy moliyaviy natijaga erishadi. Bu holat uni ancha murakkab moliyaviy ahvolga solib qo‘yadi.

Foydani bozor munosabatlarining o‘ta muhim toifasi sifatida talqin etish mumkin.

1. Foyda korxona faoliyati natijasida olingen iqtisodiy samarani xarakterlaydi. Lekin yagona foyda ko‘rsatkichi yordamida korxona faoliyatining barcha tomonlarini baholab bo‘lmaydi. Bunday universal ko‘rsatkichning bo‘lishi ham mumkin emas. Aynan shuning uchun korxonaning ishlab chiqarish, xo‘jalik va moliyaviy faoliyatini tashkil qilishda ko‘rsatkichlar tizimidan foydalilaniladi. Foydaning ahamiyati shundan iboratki, u yakuniy moliyaviy natijani aks ettiradi, shu bilan birga uning miqsori va o‘zgarishga korxonaning xarajatlariga bog‘liq bo‘lgan hamda bog-liq bo‘limgan omillar ta’sir qiladi. Foyda rag‘batlantiruvchi funksiyasini bajaradi. Buning mazmuni shundan iboratki, foyda bir vaqtning o‘zida moliyaviy natija va korxona moliyaviy resurslarining asosiy elementi hisoblanadi. O‘z-o‘zini moliyalashtirish tamoyilining real ta’milnishi olingen foyda bilan belgilanadi. Soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar to‘langandan keyin korxona ixtiyorida qoladigan sof foyda korxonaning ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirishni, korxonaning ilmiy-texnik va ijtimoiy rivojlanishini, xodimlarni moddiy ragbatlantirishni moliyalashtirish uchun yetarli bo‘lishi kerak.

2. Foyda turli darajadagi byudjetlarni ragbatlantirish manbalaridan biri bo‘lib hisoblanadi. U soliqlar ko‘rinishida byudjetlarga kelib tushadi va boshqa daromad tushumlari bilan bir qatorda ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishni moliyalashtirish, davlat tomonidan o‘z faoliyatini bajarishni ta’minalash, davlatning investitsiya, ishlab chiqarish, ilmiy-texnik va ijtimoiy dasturlarini amalga oshirish uchun ish-tililadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida foydaning ahamiyati juda katta. Foyda olishga intilish tovar ishlab chiqaruvchilarni iste’moliga kerak bo‘lgan mahsulot ishlab chiqarish hajmlarini oshirishga, ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlarni kamaytirishga undaydi. Erkin raqobat sharoitida bu orqali nafaqat tadbirkorlarning maqsadiga, balki ijtimoiy ehtiyojlar qondirilishiga ham erishiladi. Zararlarning ham o‘z o‘rni bor. Ular mablag‘larni yo‘naltirishda, ishlab chiqarishni tashkil qilishda va mahsulotni sotishdagi xatolarni yoritib beradi.

Foydaga iqtisodiy toifa sifatida qaraganda, u haqda abstrakt holda gapiriladi. Lekin korxonaning xo‘jalik va moliyaviy faoliyatini rejallashtirishda hamda baholashda, korxona ixtiyorida qolgan foydani taqsimlashda foydaning aniq ko‘rsatkichlari ishlataladi. Foyda bu korxonaning mahsulot sotishdan olingen foydasi (zarari) bilan mahsulot ishlab chiqarish va

sotish bilan bog'liq bo'lмаган foydalari (zararlari) yig'indisidir. Mahsulot sotish deyilganda, nafaqat, natural-moddiy shaklga ega bo'lgan ishlab chiqarilgn tovarlarni sotish, balki ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish ham tushuniladi. Oxirgi moliyaviy natija sifatida foya korxonaning barcha xo'jalik operatsiyalarning buxgalteriya hisobi va balans moddalarini baholash asosida aniqlanadi. Foya atamasining ishlatilishi shu bilan bog'liqki, korxona ishining yakuniy moliyaviy natijasi uning chorak, yil yakuni bo'yicha tuziladigan balansida aks etadi.

Moliyaviy natijalarni buxgalteriyada hisobga olishning asosiy vazifalari quyidagilardir:

- moliyaviy natijalarning shakllanishi to'g'ri ekanligini o'rganish;
- olingan foya miqsorini har oyda hamda yil boshidan o'z vaqtida va to'g'ri hisob-kitob qilish;
- moliyaviy natijalar bilan bog'liq operatsiyalarni va ularning taqsimlanishini buxgalteriya hisobi hisobvaraqlarida va tegishli registrlarda to'g'ri aks ettirish.

Moliyaviy natijalarning shakllanishi va taqsimlanishi.

Korxona tomonidan olinadigan foydaning tarki-bini aniqlash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Chunki qaysi faoliyat turidan korxona foya olayotganligi va qaysi faoliyat turidan zarar ko'rayotganligini bilish korxonaning moliyaviy-iqgisodiy barqarorligiga ham o'zining ta'sirini o'tkazadi.

Foydaning quyidagi turlari bor:

Mahsulot sotishdan olingan yalpi foya;

Asosiy faoliyatidan olingan boshqa foya (Operatsion foya);

Moliyaviy faoliyatdan olingan foya;

Favqulodda olingan foya;

Xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatining moliyaviy natijalari foydaning quyidagi ko'rsatkichlari bilan tasniflanadi;

♦ mahsulotni sotishdan olingan yalpi foya, bu sotishdan olingan sof tushum bilan sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi o'rtaсидаги tavofut sifatida aniqlanadi:

YAF= SST-IT

bunda, YAF - yalpi foya; SST - sotishdan olingan sof tushum; IT - sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi;

- asosiy faoliyatdan ko'rilgan foya, bu mahsulotni sotishdan olingan yalpi foya bilan davr xarajatlari o'rtaсидаги tafovut va plyus asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa daromadlar yoki boshqa zararlar sifatida aniqlanadi:

AFF = YAF-DX+BD-BZ, bunda, AFF - asosiy faoliyatidan olingan foya;

DX -davr xarajatlari; BD - asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar;

BZ - asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa zararlar;

- xo'jalik faoliyatidan olingan foya (yoki zararlar), bu asosiy faoliyatdan olingan foya summasi plyus moliyaviy faoliyatdan ko'rilgan daromadlar va minus zararlar sifatida hisoblab chiqiladi:

UF = AFF+MD-MX,

bunda, UF - umumxo'jalik faoliyatidan olingan foya; MD - moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar; MX - moliyaviy faoliyat xarajatlari;

- soliq to'lagungacha olingan foya, u umumxo'jalik faoliyatidan olingan foya plyus favqulodda (ko'zda tutilmagan) vaziyatlarda ko'rilgan foya va minus favqulodda zarar sifatida aniqlanadi:

STF = UF+FP-FZ,

bunda, STF - soliq to‘lagungacha olingan foyda; FP - favqulodda vaziyatlardan olingan foyda; FZ - favqulodda vaziyatlardan ko‘rilgan zarar;

- yilning sof foydasi, u soliq to‘langandan keyin xo‘jalik yurituvchi subyekt ixtiyorida qoladi, o‘zida daromad (foyda)dan to‘lanadigan soliqni va minus qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa soliqlar va to‘lovlarni chiqarib tashlagan holda soliqlar to‘langunga qadar olingan foydani ifodalaydi:

SF = STF-DS-BS,

bo‘nda, SF - sof foyda; DS - daromad (foyda)dan to‘lanadigan soliq; BS - boshqa soliqdar va to‘lovlar.

Foydaning taqsimlanishi deganda uning iste’mol va jamgarishga yo‘naltirilishi, joriy davr foydasining soliqpar to‘lovi, ishlab chiqarishni rivojlantirish va zaxiralashga hamda kapital egalari o‘rtasidagi shartlar, kelishuvlarga binoan taqsimlanishi tushuniladi.

Foyda quyidagicha taqsimlanadi:

- soliq qonunchiligiga muvofiq davlat byudjetiga soliqlar, yig‘imlar va to‘lovlarga;
- ishlab chiqarishni rivojlantirish va zaxiralashga;
- aksiya va kapital egalariga dividendlar to‘lashga.

Korxona o‘zining hisob foydasidan, avvalo, davlat oldida hisob beradi va o‘zining ixtiyorida hamda tasarrufida bo‘lgan foya summasini aniqlaydi. Foydadan olingan soliqlar qat’iy stavkalarda va foizlarda undiriladi. Hisob foydasining qolgan qismi korxona sof foydasi sifatida uning erkin belgiloviga (aksionerlar umumiy yig‘ilishining qarori va ichki nizomiga) muvofiq taqsimlanadi.

Sof foydadan ishlab chiqarishni rivojlantirish va kengaytirishga oid sarflar aksionerlarning umumiy yig‘ilishida hisob berish hamda ularning roziligini olish asosida belgilanadi.

Sof foydaning qolgan qismi chiqarilgan aksiyalarning turiga qarab va ularning imtiyozi shartlari asosida taqsimlanadi. Dastlab imtiyozi aksiya egala-riga oldindan kafolatlangan foizlarda to‘lovlar hisobga olinadi, so‘ngra oddiy aksiya egalariga dividend foizlari va summalar e’lon qilinadi. Foydaning taqsimlanmagan qismi korxona uchun taqsimlan-magan foya sifatida, agar korxona nochor ahvolda bo‘lsa, qoplanmagan zarar sifatida keyingi hisobot yiliga o‘tkaziladi.

II bob Fermer xo'jaliklarida moliyaviy natijalarni shakllantirish va ularni hisobga olishnini amaliy jihatlari

2.1.Fermer xo'jaligida moliyaviy natijalarni hisobi va hisobotining hozirgi holati va muammolari.

Mahsulot sotishdan olingan yalpi foyda (zarar) hisobi.

Mahsulot (ish xizmatlar)ni sotishdan olingan yalpi foyda korxonada yaratilgan foydani ifodalaydi. Mahsulotni sotishdan olingan yalpi foydani topish uchun mahsulotni sotishdan tushgan sof tushumlardan shu so-tilgan mahsulot tannarxini chegirib tashlash kerak, o'z navbatida, mahsulot sotishdan tushgan sof tushumni topish uchun mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni sotishdan keyin kelgan tushumdan qo'shilgan qiymat soligi, aktsiz soligi, qaytarilgan tovarlar qiymati, xaridorga berilgan skidkalar (chegormalar) ayirib tashlanadi. Mahsulotni eksport qiluvchi korxonalar eksport tariflarini ham chegirib tashlaydilar. Mahsulotni sotishdan keladigan tushum esa O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuniga asosan aniqlanadi.

Demak, mahsulot sotishdan olingan yalpi foyda mahsulot sotishdan tushgan sof tushum bilan sotilgan mahsulot tannarxi orasidagi farqqa teng. Bu farq ijobjiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Ijobjiy farq foyda sifatida, salbiy farq esa zarar sifatida e'tirof etiladi.

Mahsulot (ish, xshmat)larni sotishdan olingan sof tushumni hisobga olshp uchun quyidagi hisobvaraqlar ochilgan:

- 9010—"Tayyor mahsulotni sotishdan olingan daromad";
- 9020—"Tovarlarni sotishdan olingan daromad";
- 9030—"Bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlar-dan olingan daromadlar";
- 9040—"Sotilgan tovarlarning qaytarilishi";
- 9050—"Xaridor va buyurtmachilarga berilgan chegormalar".

Yuqoridagi hisobvaraqlarda korxonaning asosiy faoliyatidan olingan sof tushumi sifatida quyidagilar aks ettiriladi:

- ◆ sanoat, qishloq xo'jaligi va boshqa tarmoqlar korxonalarining ishlab chiqargan tayyor mahsuloti va yarim tayyor mahsulotlarini sotishdan olingan daromadlar;
- sanoat tusidagi ish va xizmatlar;
- sanoat xarakteriga ega bo'limgan ish va xizmatlar;

- ◆ sotib olingan buyumlar;
- ◆ qurilish-montaj, loyiha-qidiruv, geolog-razvedka, ilmiy-tadqiqot ishlarini sotishdan olingan daromadlar;
- ◆ savdo va ta'minot tashkilotlarining tovarlarni sotishdan olingan daromadlari;
- ◆ transport korxonalarining yo'lovchi va yuklarni tashishi bo'yicha xizmatlari;
- ◆ engil avtomobilarni ijaraga berish va avtomashinalarni haydar olib borish xizmatlari;
- ◆ aloqa korxonalarining xizmatlari va boshqalar.

9010—"Tayyor mahsulotni sotishdan olingan daromadlar",

9020—"Tovarlarni sotishdan olingan daromadlar", 9030—"Bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlardan olingan daromadlar" hisobvaraqlarining kreditida korxonaning asosiy faoliyatidan (mahsulot sotish, ish bajarish, xizmat ko'rsatish) olingan daromadlar aks ettiriladi va 4010—"Xaridor va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar", 4110—"Alovida balansga ajratilgan bo'linmalardan olinadigan schyotlar" hamda pul mablag'larini hisobga oluvchi hisobvaraqlarning debeti bilan o'zaro korrespondentsiyada bo'ladi. Oldingi davorda olingan, ammo hisobot yiliga tegishli bo'lgan daromadlar (bo'nak) summasiga pul mab-laglarini hisobga oluvchi hisobvaraqlar debetlanib, 6210—"Muddati uzaytirilgan daromad" yoki 6310—"Xaridor va buyurtmachilardan olingan bo'naklar" hisobvaraqlari kreditlanadi.

9040—"Sotilgan tovarlarning qaytarilishi" va 9050—"Xaridor va buyurtmachilarga berilgan chsgirma-lar" hisobvaraqlari kontrpassiv hisobvaraq bo'lib, 9010, 9020, 9030-hisobvaraqlar summasini korrektirovka qilib turadi. 9040-hisobvaraqnning debet oboroti mahsulot sotishdan tushgan tushum summasidan chiqarib tashlanadi.

Sotilgan mahsulotning qaytarib olinishiga quyidagicha provodka beriladi:

D-t 9040—"Sotilgan mahsulotning qaytarilishi";

K-t Pul mablag'lari hisobvaraqlari.

Qaytarib olingan mahsulot va tovarlarning tannarxiga qizil storno yozushi orqali quyidagicha provodka beriladi:

D-t 9110, 9120, 9130-hisobvaraqlar;

K-t 2810, 2910, 2920-hisobvaraqlar.

Qaytarib olingan mahsulot va tovarlar bo'yicha hisoblangan QQS summasiga quyidagicha provodka beriladi:

D-t 6410—"Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzlar";

K-t 5110—"Hisob-kitob schyoti".

Hisobot davri oxirida 9040-hisobvaraqnning debet saldosi yakuniy moliyaviy natijaga o'tkaziladi:

D-t 9900—"Yakuniy moliyaviy natija";

K-t 9040—"Sotilgan tovarlarning qaytarilishi".

9050—"Xaridor va buyurtmachilarga berilgan chegirmalar" hisobvarag'ida tayyor mahsulot va tovarlar qiymatidan xaridor va buyurtmachilarga berilgan chegirmalar hisobga olinadi. Xaridor va buyurtmachilarga chegirmalar berilganida quyidagicha provodka beriladi:

D-t 9050—"Xaridor va buyurtmachilarga berilgan chegirmalar";

K-t 4010, 4110—hisobvaraqlar.

Hisobot davri oxirida 9050—hisobvaraqnning debet saldosi yakuniy moliyaviy natijaga o'tkaziladi:

D-t 9900—"Yakuniy moliyaviy natija";

K-t 9050—"Xaridor va buyurtmachilarga berilgan chegirmalar".

Sotilgan tayyor mahsulot, tovarlar, bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlar tannarxi to'g'risidagi axborotlar quyidagi hisobvaraqlarda aks ettiriladi:

- 9110—"Sotilgan mahsulot tannarxi";
- 9120—"Sotilgan tovarlar tannarxi";
- 9130—"Sotilgan ish va xizmatlar tannarxi";
- 9140—"Davriy hisobda TMZlarni xarid qilish va sotish";
- 9150—"Davriy hisobda TMZlar bahosiga tuzatishlar".

Ushbu hisobvaraqlarning debeti ko'payishni, krediti kamayishni ko'rsatadi. 9110, 9120, 9130-hisobvaraqlar tranzit bo'lib, hisobot davrining boshiga qoldiq qolmaydi.

Sotilgan tayyor mahsulot, tovarlar, bajarilgan ishlari, ko'rsatilgan xizmatlar tannarxi 9110, 9120, 9130-hisobvaraqlarning debeti va 2010—"Asosiy ishlab chiqarish", 2810—"Ombordagi tayyor mahsulot", 2910—"Ombordagi tovarlar" hisobvaraqlarining krediti bilan o'zaro korrespondentsiyada aks ettiriladi.

Oy oxirida mahsulot, ish va xizmatlarning haqiqiy tannarxi bilan reja tannarxi orasidagi farqi tegishli hisobvaraqlarga o'tkaziladi. Bunda quyidagicha provodkalar beriladi:

D-t 2810, 2820—hisobvaraqlar — tayyor mahsulotga tegishli farq summasiga;

D-t 9110, 9130—hisobvaraqlar — sotilgan mahsulot, ishlari va xizmatlarga tegishli farq summasiga;

K-t 2010, 2310—hisobvaraqparr.

Agar ushbu farq summasi ortiqcha qilingan xarajatni ko'rsatsa, yuqoridagi provodkalar beriladi. Agarda tejalgan summani ko'rsatsa, ushbu provodkalar qizil storno yozuvi orqali reja tannarx haqiqiy tannarxga yetkazib quyiladi.

Hisobot davri oxirida 9110, 9120, 9130-hisobvaraqlarning debet oborotlaridagi summalar yakuniy moliyaviy natijaga o'tkaziladi:

D-t 9900—"Yakuniy moliyaviy natija";

K-t 9110, 9120, 9130-hisobvaraqlar.

Demak, 9900—"Yakuniy moliyaviy natija" hisobvarag'ining debetida sotilgan mahsulot, ish va xizmatlarning haqiqiy tannarxi, kreditida esa mahsulot, ish va xizmatlarni sotishdan tushgan so'f tushum aks ettiriladi. Ushbu muomalalar bo'yicha 9900-hisobvaraqnning debet va kredit oborotlarining farqi orqali mahsulot, ish, xizmatlarni sotishdan olingan yalpi foyda (zarar) aniqlanadi.

Asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar hisobi

Asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan olinadigan boshqa daromadlarga quyidagilar kiradi:

♦undirilgan yoki qarzdor tomonidan e'tirof etilgan jarimalar, penyalar, vaqtida to'lanmagan qarzlar va xo'jalik shartnomalari shartlarini buzganlik uchun boshqa xil jazo jarimalari, shuningdek yetkazilgan zararlarni undirish bo'yicha daromadlar;

♦hisobot yilida aniqlangan o'tgan yillardagi foyda;

♦ishlab chiqarish va mahsulotlar (ishlar, xizmatlar)ni sotish bilan bevosita bog'liq bo'limgan operatsiyalardan renta daromadi, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar huzuridagi oshxonalardan tushumlar, yordamchi xizmatlardan daromadlar sifatidagi kirim qilingan boshqa daromadlar;

♦xo'jalik yurituvchi sub'ektning asosiy fondlarini va boshqa mol-mulklarini sotishdan olingan daromadlar;

♦da'vo muddati o'tgan kreditorlik va deponent qarzlarni hisobdan chiqarishdan olingan daromadlar;

♦tovar-moddiy boyliklarni qayta baholash;

♦davlat subsidiyalaridan daromadlar;

- ◆xolisona moliyaviy yordam;
- ◆ boshqa muomala daromadlari.

Asosiy faoliyatdan olingen boshqa daromadlar quyidagi hisobvaraqlarda aks ettiriladi:

9310—"Asosiy vositalarning sotilishi va turli chiqimdan olingen foyda"; 9320—"Boshqa aktivlarning sotilishi va turli chiqimdan olingen foyda"; 9330—"Undirilgan jarima, boqimanda va burdsizliklar";

9340—"O'tgan yil foydasi"; 9350—"Operativ lizingdan olingen daromad"; 9360—"Kreditorlik va deponentlik qarzlarini hisobdan chiqarishdan olingen daromadlar"; 9370—"Xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklarning daromadlari"; 9380—"Qaytarilmaydigan moliyaviy yordam"; 9390—"Boshqa operatsion daromadlar".

Ushbu hisobvaraqlar tranzit hisoblanadi. Yuqoridagi hisobvaraqlarning kredit oboroti foyda (daromad)ning ko'payishini, debet oboroti esa ularning hisobdan chiqarilishini ko'rsatadi.

2.1.1-jadval

9300—"Asosiy faoliyatdan olingen boshqa daromadlar" hisobvarag'i bo'yicha hiobvaraqlar korrespondentsiyasi

№	Xo'jalik muoialalarining mazmuni	Hisobvaraqlar korrsspondentsiyasi	
		debit	kredit
1.	Asosiy vositalarning sotilishi va turli chiqimdan olingen foydaning aks ettirilishi	9210	9310
2.	Boshqa aktivlarning sotilishi va turli chiqimdan olingen foydaning aks ettirilishi	9220	9320
3.	Shartnoma shartlarini buzganligi uchun undirilgan boqimanda, jarima va burdsizliklarning aks ettirilishi	4860	9330
4.	Xaridorlarga oldingi yillarda jo'natilgan mahsulot bo'yicha qaytadan hisoblash natijasida hisobot yilida olingen foydaning aks ettirilishi	4010	9340
5.	Da'vo muddati o'tgan kreditorlik va deponentlik qarzlarini hisobdan chiqarishdan olingen foydaning aks ettirilishi	6910-6990 6720	9360
6.	Qaytarilmaydigan pul mablag'larining kirim qilinishi	5110-5120	9380
7.	Tovarlar va tayyor mahsulot ortiqchaligining aniqlanishi	2810, 2910	9390
8.	Mulkiy sug'urta organlari tomonidan sugurta to'lovlarining tushishi	6510	9390
9.	Hisobot davri oxirida asosiy faoliyatdan olingen boshqa daromadlarning yakuniy moliyaviy natijaga o'tkazilishi	9310, 9320, 9330, 9340, 9350, 9360, 9370, 9380, 9390	9900

Davr xarajatlari hisobi

Davr xarajatlari tarkibiga korxona ishlab chiqarish jarayoni bilan bevosita bog'liq bo'limgan xarajatlar kiradi. Bular jumlasiga boshqaruv, tijorat bilan bog'liq xarajatlar, shuningdek umumxo'jalik xarajatlari, jumladan ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstrukturlik ishlari

bo'yicha xarajatlar ham kiradi. Bu xarajatlar korxona asosiy faoliyati va mahsulot sotish bilan bog'liq bo'limganligi, lekin ma'lum bir jarayonlarni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lganligi uchun ular operatsion xarajatlar, umumiy va ma'muriy xarajatlar deyiladi. Ular mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmiga bog'liq bo'limgani, va aksincha, vaqt bilan, xo'jalik faoliyatining davomiyligi bilan bog'liq bo'lgani sababli ular *davr xarajatlari* deb yuritiladi.

Mahsulot sotish, ma'muriy xarajatlar, xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklar xarajatlari, boshqa operatsion xarajatlar davr xarajatlari tarkibiga kiritiladi.

Hisobvaraqlar rejasiga binoan davr xarajatlari quyidagi hisobvaraqlarda aks etgiriladi:

9410—"Sotish xarajatlari";

9420—"Ma'muriy xarajatlar";

9430—"Boshqa operatsion xarajatlar";

9440—"Kelgusida soliqqa tortiladigan bazadan chegiriladigan hisobot davri xarajatlari".

2.1.2-jadval

9400-"Davr xarajatlari" hisobvarag'i bo'iicha hisobvaraqlar korrespondentsiyasi

	Xo'jalik muomalalarining mazmuni	Hisobvaraqdar korrespondentsiyasi	
		debit	kredit
1.	Mahsulotni sotish bilan bog'liq transport xarajatlarning aks ettirilishi	9410	6990
2.	Reklama va marketing xarajatlarining aks ettirilishi	9410	6990
3.	Boshqaruv xodimlariga ish xaqi hisoblanishi	9420	6710
4.	Umumma'muriy ahamiyatdagi asosiy vositalarga eskirish hisoblanishi	9420	0210-0299
5.	Umumma'muriy foydalanish uchun materiallar sarflanishi	9420	1010-1090
6.	Auditorlik xizmatiga to'lovlarining aks ettirilishi	9420	6990
7.	Asosiy vositalarning sotilishi va boshqacha chiqib ketishi bo'yicha zararning aks ettirilishi	9430	9210
8.	Soliq organlarining qaroriga binoan jarima hisoblanilishi	9430	6410
9.	Hisobot davri oxirida davr xarajatlarining yakuniy moliyaviy natijaga o'tkazilishi	9900	9400

Moliyaviy faoliyatdan olinadigan daromadlar hisobi

"Xarajatlar tarkibi to'g'risidagi Nizom"ga bin-an moliyaviy faoliyatdan olinadigan daromadlarga quyidagilar kiradi:

♦olingan royaltilar va sarmoya transferti;

♦O'zbekiston Respublikasi hududida va uning tashqarisida boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatida ulush qo'shgan holda qatnashishdan olingan daromad, aktsiyalar bo'yicha dividendlar va obligatsiyalar hamda xo'jalik yurituvchi sub'ektga tegishli qimmatli qogozlar bo'yicha daromadlar;

♦mulkni uzoq muddatli ijaraga berishdan olingan daromadlar (lizing to'lovini olish);

♦valyuta schyotlari, shuningdek chet el valyutalaridagi muomalalari bo'yicha ijobiy kurs tafovutlari;

♦sarflangan (qimmatli qogozlarga, sho''ba korxonalarga va hokazolarga) mablag'larni qayta baholashdan olingan daromadlar.

Moliyaviy faoliyatdan olingen boshqa daromadlar soliqqa tortishda yalpi daromadga kiritilmaydi.

Moliyaviy faoliyat bo'yicha daromadlar hisobi "Aso-siy xo'jalik faoliyatidan olinadigan daromadlar" nom-i 2-son BHMA, "Lizing hisobi" nomli 6-son BHMA, "Moliyaviy investitsiyalar hisobi" nomdi 12-son BHMAlar bilan tartibga solinadi.

Moliyaviy faoliyat bo'yicha olinadigan daromadlar uchun quyidagi hisobvaraqdar ochilishi mumkin:

- 9510—"Royaltidan olingen daromadlar";
- 9520—"Dividendlar ko'rinishidagi daromadlar";
- 9530—"Foiz ko'rinishidagi daromadlar";
- 9540—"Kurs farqlaridan olingen daromadlar" ;
- 9550—"Moliyalanadigan lizingdan olinadigan daromadlar";
- 9560—"Qimmatli qogozlarni qayta baqolashdan daromadlar";
- 9590—"Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa daromadlar".

Ushbu hisobvaraqlar tranzit bo'lib, passiv xarakterga ega. Ularning kredit oborotida tegishli manbalar hisobidan moliyaviy foydaning ko'payishi, debet oborotida esa ularning hisobdan chiqarilishi aks ettiriladi.

9510—"Royaltidan olingen daromadlar" hisobvarag'ida royalti va kapital transferti bo'yicha olingen daromadlar aks ettiriladi.

Royaltidan olingen daromadlarga quyidagicha provodka beriladi:

- D-t 4850—"Royalti bo'yicha olishga tegishli schyotlar";
- K-t 9510—"Royaltidan olingen daromadlar".

9520—"Dividendlar ko'rinishidagi daromadlar" hisobvarag'ida O'zbekiston Respublikasi hududida va chet ellarda ulush qushish yo'li bilan boshqa korxonalar faoliyatida qatnashishdan olingen daromadlar, aktsiyalar bo'yicha dividendlar aks ettiriladi.

Dividendlar bo'yicha olinadigan daromadlarga quyidagicha provodka beriladi:

- D-t 4840—"Olinadigan dividendlar";
- K-t 9520—"Dividendlar ko'rinishidagi daromadlar".

9530—"Foizlar ko'rinishidagi daromadlar" hisobvarag'ida uzoq va qisqa muddatli investitsiyalar bo'yicha hisoblangan foizlar aks ettiriladi. Foizlar hisob-langanida quyidagicha provodka beriladi:

- D-t 4830—"Olinadigan foizlar";
- K-t 9530—"Foizlar ko'rinishidagi daromadlar".

9540—"Kurs farqlaridan olingen daromadlar" hisobvarag'ida valyuta schyotlari, shuningdek xorijiy valyuta muomalalari bo'yicha ijobiy kurs farqparidan olingen daromadlar aks ettiriladi.

9550—"Moliyalanadigan lizingdan daromadlar" hisobvarag'ida mulkni uzoq muddatli ijara berishdan olingen daromad aks ettiriladi.

Moliyalanadigan lizing bo'yicha joriy yilda olinadigan daromad summasiga quyidagicha provodka beriladi:

D-t 6230—"Muddati uzaytirilgan daromad" — joriy qismi;

K-t 9550—"Moliyalanadigan lizingdan daromadlar";

Moliyaviy lizing bo'yicha asosiy vositalarni ijara berishdan olingen daromad summasiga quyidagicha provodka beriladi:

D-t 7290—"Boshqa muddati uzaytirilgan majburiyatlar";

K-t 9550—"Moliyalanadigan lizingdan daromadlar".

Uzoq va qisqa muddatli investitsiyalar bo'yicha qimmatli qogozlarning nominal qiymatidan ortiq baholangan farq summasiga quyidagicha provodka beriladi:

D-t 0610, 5810;

K-t 9590—"Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa daromadlar".

9590—hisobvaraqa moliyaviy faoliyatning boshqa turlaridan olingan foyda aks ettiriladi.

Hisobot davri yakunida 9510, 9520, 9530, 9540, 9550, 9560, 9590-hisobvaraqlarning kredit oborotidagi summalar yakuniy moliyaviy natijaga o'tkaziladi.

Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar hisobi.

Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlarga quyidagilar kiradi:

♦O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan hisob stavkalari darajasida va ulardan ortiqcha olingan qisqa muddatli hamda uzoq muddatli kreditlar bo'yicha, shu jumladan to'lov muddati o'tgan va uzaytirilgan ssudalar bo'yicha to'lovlari.

♦Mulknini uzoq muddatli ijaraga olish (lizing) bo'yicha foizlarni to'lash xarajatlar.

♦Chet el valyutasi bilan muomalalar bo'yicha salbijy kurs tafovutlaridan zararlar.

♦Sarflangan (qimmatli qogozlarga, sho''ba korxonalarga va hokazolarga) mablag'larni qayta baholashdan kurnilgan zararlar.

♦O'z qimmatli qogozlarini chiqarish va tarqatish bilan bog'liq xarajatlar.

♦ Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar, shu jumladan salbiy diskont.

Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlarni hisobda aks ettirish uchun quyidagi hisobvaraqlar ochilgan:

9610—"Foizlar ko'rinishidagi xarajatlar";

9620—"Kurs farqlaridan zararlar";

9630—"Qimmatli qogozlarni chiqarish va tarqatish bo'yicha xarajatlar";

9690—"Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar".

Ushbu hisobvaraqlar tranzit bo'lib, aktiv hisobvaraqa xarakteriga ega. Ularning debet oborotlari sodir bo'lgan moliyaviy xarajatlarni, kredit oboroti esa ularning hisobdan chiqarilishini ko'rsatadi.

Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar hisobi "Aso-siy xo'jalik faoliyatidan olinadigan daromadlar" nomli 2-son BHMA, "Lizing hisobi" nomli 6-son BHMA, "Moliyaviy investitsiyalar hisobi" nomli 12-son BHMAlar bilan tartibga solinadi.

9600—"Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar" hisobvarag'i bo'yncha hisobvaraqlar korrespondentsiyasi

№	Xo'jalik muomalalarining mazmuni	Hisobvaraqlar korrespondentsiyasi	
		debet	kredit
1.	Kredit va qarzlar bo'yicha foizlarning hisoblanishi	9610	6920
2.	Moliyaviy lizing shartnomasi asosida olingan asosiy vositalar bo'yicha foizlarning hisoblanishi	9620	6920
3.	Hisobot davri oxirida moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlarning yakuniy moliyaviy natajaga o'tkazilishi	9900	9610, 9620, 9630, 9690

Favqulodda foyda va zararlar hisobi

Favqulodda foyda moddalari — bu ko'zda tutilmagan, tasodifiy tusga ega bo'lgan, hodisa yoki xo'jalik yurituvchi sub'ektning odatdagi faoliyat doirasidan chetga chiqadigan tusdagi muomalalar natijasida paydo bo'ladigan va olinishi kutilmagan foydadir. Bunga

daromadlarning favqulodda moddalari yoki asosiy faoliyatdan olingen boshqa daromaddar bo'limida aks ettirilishi kerak bo'lган о'tган davrlardagi foyda kirmaydi.

Favqulodda zararlar — bu xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning odatdag'i faoliyatidan chetga chikuvchi hodisalar yoki muomalalar natijasida vujudga keladigan va ro'y berishi kutilmagan odatdan tashqari xarajatlardir. Bunga favqulodda va davr xarajatlari tarkibida aks ettirilishi kerak bo'lган о'tган davr xarajatlari kirmaydi.

U yoki bu moddaning favqulodda foyda va zararlar sifatida aks ettirilishi uchun u quyidagi mezonlarga javob berishi kerak:

- ◆ korxonaning odatdag'i xo'jalik faoliyatiga xos emaslik;
- ◆ bir necha yil mobaynida takrorlanmasligi kerak;
- ◆ boshqaruv xodimi tomonidan qabul qilinadigan qarorlarga bog'liq emaslik.

Tegishli moddalarni favqulodda xarajatlarga kiritish yoki kiritmaslik to'g'risida qarorlar qabul qilishda ishlar amalga oshiriladigan sharoitlarni ham hisobga olish lozim. Masalan, agar xo'jalik yurituvchi sub'ekt alohida ikdim sharoitlarida joylashgan bo'lsa, u holda — iklim sharoitlariga bog'liq holdash ishlamay turib kolishlar favqulodda deb baqolanishi mumkin emas, chunki ushbu modda "bir necha yil mo-baynida takrorlanmasligi kerak" mezoniga javob ber-maydi.

Favqulodda foyda va zararlar quyidagi hisobvaraklarda aks ettiriladi:

9710—"Favqulodda foyda"

9720—"Favqulodda zarar".

Ushbu hisobvaraqlar tranzit bo'lib, 9710-hisobvaraqlar passiv, 9720-hisobvaraqlar aktiv xarakterga ega.

9700—"Favqulodda foyda va zararlar" schyoti yozuvlari

№	Xo'jalik muomalalarining mazmuni	Hisobvaraqlar korrspondentsiyasi	
		debet	kredit
I.	Tabiiy ofatlar natijasida jihozlar va materiallar ortiqchaligining aniqlanishi	0700, 0800,, 1010-1090	9710
2.	Tabiiy ofatlar natijasida tovarlar ortiqchaligining aniqlanishi	2910	9710
3.	Tabiiy ofatlar natijasida jihozlar va materiallar kamomadining aniqlanishi	9720	0710-0720, 0810-0890,
4.	Tabiiy ofatlar bo'yicha xarajatlarning to'lanishi	9720	5010, 5110,
5.	Hisobot davri oxirida favqulodtsa foydaning yakuniy moliyaviy natijaga o'tkazilishi	9710	9900
6.	Hisobot davri oxirida favqulodda zararning yakuniy moliyaviy natijaga o'tkazilishi	9900	9720

Yakuniy moliyaviy natija hisobi

Yakuniy moliyaviy natija — bu korxonaning hisobot davrida jami faoliyat turlaridan olingen daro-madlari bilan jami faoliyat bo'yicha ko'rilmagan zararlarining farqidir.

Yakuniy moliyaviy natija buxgalteriya hisobida 9900—"Yakuniy moliyaviy natija" hisobvarag'ida hisobga olib boriladi. Ushbu hisobvaraqlar tranzit bo'lib, aktiv-passiv hisobvaraqlar xarakteriga ega. Hisobvaraqlarning debitida zararlar, kreditida esa foyda aks ettiriladi. Ushbu hisobvaraqlarning debit va kredit oborotlari-

ning farqi korxonaning hisobot yilidagi moliyaviy natijasini, ya’ni soliq to’langunga qadar bo’lgan foydasini aks ettiradi. Hisobot yilining oxirida 9810— “Daromad (foyda) soligi bo’yicha xarajatlar”, 9820— “Boshqa soliq va yigimlar bo’yicha xarajatlar” hisob-varakdarida foyda (daromad)dan hisoblangan umumiylar summa aks ettiriladi. Hisobot davrida hisoblangan soliq va yigimlar summasi quyidagi provodka orqali chegirib tashlanadi:

D-t 9900—“Yakuniy moliyaviy natija”; K-t 9810, 9820.

Ushbu muomaladan so’ng 9900—“Yakuniy moliyaviy natija” hisobvarag’ida qolgan summa korxonaning qiso-bot yilda olgan sof foyda (yoki zarar)ini anglatadi va ushbu summa quyidagi provodka orqali 8710—“Hiso-bot davrining taqsimlanmagan foydasi (qoplanmagan zarari)” hisobvarag’iga o’tkaziladi:

- ◆ sof foyda summasiga: D-t 9900—“Yakuniy moliyaviy natija”;
 - K-t 8710—“Hisobot davrining taqsimlanmagan foydasi (qoplanmagan zarari)”;
 - ◆ zarar summasiga:
- D-t 8710—“Hisobot davrining taqsimlanmagan foydasi (qoplanmagan zarari)”; K-t 9900—“Yakuniy moliyaviy natija”.

Yakuniy moliyaviy natijani hisobga oluvchi schyotlar (9900)ning bog’lanishi

T/r	Xo’jalik muomalalarining mazmuni	Schyotlarning bog’lanishi	
		Debet	Kredit
1	Asosiy (operatsion) faoliyatning daromadlarini hisobga oluvchi schyotlarning yopilishi	9010, 9020, 9030	9910
2	Sotilgan mahsulot (tovar, ish, xizmat)lar tannarxini hisobga oluvchi schyotlarning yopilishi	9910	9110- 9150
3	Asosiy faoliyatning boshqa daromadlarini hisobga oluvchi schyotlarning yopilishi	9310- 9390	9910
4	Davr xarajatlarini hisobga oluvchi schyotlarning yopilishi	9910	9410-9440
5	Moliyaviy faoliyatning daromadlarini hisobga oluvchi schyotlarning yopilishi	9510- 9590	9910
6	Moliyaviy faoliyat bo’yicha xarajatlarni hisobga oluvchi schyotlarning yopilishi	9910	9610-9690
7	9710 “Favquloddagi foydalar” schyotining yopilishi	9710	9910
8	9720 “Favquloddagi zararlar” schyotining yopilishi	9910	9720
9	Soliqlar va yig’imlarni to’lash uchun foydaning ishlatalishini hisobga oluvchi schyotlarning yopilishi	9910	9810-9820
10	Hisobot yilining sof foydasi	9910	8710
11	Hisobot yilining sof zarari	8710	9910

2.2. Qarshi tuman Qurbonov Elyor Qurbonovich fermer xo’jaligida moliyaviy natijalarni aniqlash va ularni tahlilining amaliy jihatlari.

Mamlakatimiz ishlab chiqaruvchilari raqobatbardoshligini oshirish, mahsulotlarini ichki va tashki bozorda sotish xajmini kengaytirish maqsadida texnologiya jarayonlarini hamda xom ashyo, materiallar va energiya resurslari sarfi normalarini makbullashtirish, quvvatlardan foydalanish darajasini kupaytirish va mehnat unumdorligini oshirish, foydalanish va kushimcha sarf xarajatlarni qisqartirish, xarid kilinadigan xom ashyo materiallar va butlovchi buyumlar qiymatini pasaytirish, xodimlar hisobini makbullashtirish hisobiga sanoat mahsulotlari tannarxini kamaytirishga yunaltirilgan kompleks chora tadbirlar ishlab chiqildi hamda xo'jalik birlashmali va yirik sanoat korxonalarida ishlab chiqarish tannarxini qisqartirishning Yig'ma parametrlari tasdiqlandi. Mazkur tasdiqlangan yig'ma parametrarga muvofik, ishlab chiqarish tannarxini kamaytirish darjasasi respublika bo'yicha o'rtacha 20,58% qilib belgilandi.

Umuman olganda bu ko'rsatkichlarning har biri shu yillar davomida usish tendentsiyasiga ega. Faqatgina amortizatsiya xarajatlari to'g'ri chizikli usulda hisobga olib borilganligi uchun uncha katta uzgarish bulmagan. Bunda asosiy vositalarni qayta baholash hamda yangi ishlab chiqarish uchun asosiy vositalar olinganligi hisobiga shu yilda unga nisbatan hisoblangan amartizatsiya summasi xam oshishi kuzatilgan. Jamiyatda mahsulot ishlab chiqarish hamda sotish belgilangan tartibda olib borilib, mahsulot sotish xajmini oshirishga erishilgan. Buni ijobjiy baholashimiz mumkin. Chunki mahsulot ishlab chiqarish va sotish xajmining oshishi, mahsulot tannarxini oshirish hisobiga emas balki, mahsulot tannarxini kamaytirib, uning sonini oshirishga erishilgan. Buning natijasida korxonada oxirgi yillarda korxona faoliyati samaradorligi oshgan, mehnat unumdorligi oshgan va asosiy vositalar yanada yangilangan. Korxonaning bunday faoliyatini ijobjiy faoliyat yuritilayotgan deb baho berishimiz mumkin.

Mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlariiga ta'sir etuvchi omillar

ta'sir etuvchi omillar

Birinchi gurux xarajatlari	Ikkinci gurux xarajatlari
1.Mahsulot o'lchami miqdori	1.Resurslar qiymati
2. Mahsulot sifati	2. Ishlab chiqarish xajmi
3. Mahsulot ishlab chiqarish murakkabligi	3. Samaradorlik
	4. Texnologiya
	5.Joylashgan joyi
	6. Sotish xarajatlari
	7. Boshqa omillar

2.2.1-rasm. Mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlariiga ta'sir etuvchi omillar⁴

Birinchi gurux omillari.

Mahsulot o'lchami, miqdori - bir birlik ishlab chiqariladigan mahsulot miqdori qancha katta bo'lsa, unga ketadigan xarajatlar ham shuncha ko'p bo'ladi.

Mahsulot sifati - mahsulot sifatini qancha yaxshilab borgan sari, unga sarflanadigan xarajatlar ham shunga nisbatan oshadi va aksincha sifati past mahsulotga xarajatlar ham kam sarflanadi.

Mahsulot ishlab chiqarish murakkabligi - mahsulot ishlab chiqarish qancha murakkab bo'lsa, unga shuncha mehnat sarfi va boshqa xarajatlar ko'p bo'ladi va mahsulot tannarxini oshiradi. Mahsulot ishlab chiqarish qancha oson bo'lsa, mos ravishda ishlab chiqarish tannarxi xam pastroq bo'ladi.

⁴ www.cfin.ru ma'lumotlari

Ikkinchi guruh omillari.

Resurslar qiymati - resurslar qiymati ya’ni bir birlik mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflanadigan moddiy xarajatlar qancha qimmat bo’sa, mos ravishda mahsulot tannarxi ham oshadi. Va aksincha resurslar qiymati qancha arzon bo’lsa, mahsulot ishlab chiqarish tannarxi shuncha past bo’ladi.

Ishlab chiqarish hajmi - qancha ko’p mahsulot ishlab chiqariladigan bo’lsa, bir birlik mahsulot tannarxi shuncha past bo’ladi va aksincha qancha kam mahsulot ishlab chiqarilsa, mahsulot tannarxi oshadi.

Samaradorlik - korxona qancha samaradorlikka erishsa, bunda mahsulot ishlab chiqarish tannarxi ham shuncha past bo’ladi va aksincha samaradorlik past joyda mahsulot ishlab chiqarish tannarxi shuncha yuqori bo’ladi.

Texnologiya - korxona faoliyatida texnologiyalar qanchalik zamonaviy, yangi bo’lsa, mahsulot unumdoorligiga erishilib, mahsulot ishlab chiqarish tannarxi shuncha kamayadi. Texnologiya, asbob-uskunalar yaxshi bo’lmagan ishlab chiqarish jarayonida, samaradorlik past bo’lib, mahsulot ishlab chiqarish tannarxi oshadi.

Joylashgan joyi - korxonaga moddiy va mehnat resurslari sotib olish bozori hamda ishlab chiqargan mahsulotini sotish bozori qancha yakin bo’lsa, mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari transport xarajatlari evaziga kamayib, mahsulot tannarxi shuncha kamayib, sotish bahosi xam shuncha arzon bo’ladi. Korxona bunday bozorlardan qanchalik uzok, bo’lsa, mahsulot tannarxi shuncha oshadi.

Sotish xarajatlari - sotish xarajatlari mahsulot sotish bilan bog’liq, barcha xarajatlar bo’lib, bu xarajatlar qancha ko’p bo’lsa, bu mahsulot sotish bahosini oshirishga sabab bo’ladi.

Mahsulot tannarxi korxona moliya xo’jalik faoliyatini hamma tomonlarini aks ettiruvchi ko’rsatkichlardir. Shu tufayli ishlab chiqarish xarajatlarini to’g’ri hisobga olish va mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish hamda tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda korxonada ishlab chiqariladigan mahsulotning bir so’mlik qiymatiga qancha xarajat to’g’ri kelishini aniqlash muhimdir.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi tarkibiy tahlili

Qarshi tuman Qurbonov Elyor Qurbonovich fermer xo’jaligi Qarshi tuman xokimining qarori bilan korxona nizomi tasdiqlanib yuridik shaxs sifatida ro’yxatga olingan.

Qarshi tuman Qurbonov Elyor Qurbonovich fermer xo’jaligiga ijaraga berilgan yer uchastkasidan unumli foydalanish tuman xokimi bilan ijaraga olish shartnomasining shartlariga va O’zbekiston Respublikasining “Yer kodeksi” va “Fermer xo’jaliklari to’g’risida”gi qonunlarga amal qilish yer uchastkasiga bo’lgan xuquqning davlat ro’yxatiga olinganligito’g’risidagi guvoxnomani olish, ijaraga berilgan yer uchastkasidan ruxsatsiz qurilishlar qo’rmaslik, rejada belgilangan paxta, g’alla ekinlarini to’liq maydonlarda eqilishini taminlash qishloq infratuzilmasini rivojlantirish tadbirlariga hissa qo’shish hamda bajarilgan ishlar bo’yicha tuman statistika bo’limi va soliq inspekteziyasiga o’z vaqtida hisobot berish vazifalari yuklatildi. Jamiyatda doimiy 8 nafar ishchi kuchi mayjud bo’lib xar bir ishchi kuchiga 16 hektar yer maydoni to’g’ri keladi. Mavsumiy ishchilar esa 25-30 kishini tashkil etadi.

Mehnat shartnomasi asosida ishlayotgan shaxslarning mehnat sharoitlarini yaxshilash, xavfsizligini taminlash, madaniy marifiy tadbirlarga, obodonlashtirish ishlariga qatnashish va yerdan to’g’ri foydalanish agrotexnik tadbirlarni to’g’ri amalga oshirish, mehnat unumdoorligini oshirish jamiyat azolarning burchi hisoblanadi. Fermer xo’jaligi dehqonchilik mahsulotlaridan don va paxta mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Fermer xo’jaligida dehqonchilik tarmoqlarini rivojlantirish albatta yer fondi uning tarkibi bilan bevosita bog’liq.

Demak shunday ekan Qarshi tuman Qurbonov Elyor Qurbonovich fermer xo'jaligining umumiy yer maydoni va uning taqsimlanish ko'rsatkichlari bilan tanishadigan bo'lsak u quyidagi jadvalda aks ettirilgan.

2.2.1- Jadval

Qarshi tuman Qurbonov Elyor Qurbonovich fermer xo'jaligi ning umumiy yer maydonining taqsimlanishi.

№	Ko'rsatkichlar	Ulchov birligi	Yillar			2018yil 2016yilga nisb. O'z - garishi(%)
			2016	2017	2018	
1	Umumiy yer maydoni	ga	131.1	131.1	131.1	100
2	Sug'oriladigan yerlar	ga	103	103	103	100
3	Bog'lar	ga	6.0	6.0	6.0	100
4	Yaylovlar	ga	18.0	18.0	18.0	100
5	Suv osti yerbasi	ga	4.1	4.1	4.1	100

Jadval malumotlarini tahlil qiladigan bo'lsak jamiyatda uch yil maboynda umumiy yer maydoni, sug'oriladigan yerlar, bog'lar, yaylovlar, suv osti yerbasi o'zgarmagan.

Jamiyatda sug'oriladigan yerlar umumiy yer maydoniga nisbatan 78.6%ni tashkil etadi, bog'lar 4.6% ni tashkil etadi, yaylovlar 13.7% ni tashkil etadi, suv osti yerbasi 3.1% ni tashkil etadi. Jamiyatda yerdan foydalanish koeffitsienti 0,97ga yoki 97% ni tashkil etadi

Hozirgi kunning eng muhim vazifalaridan biri qishloq xo'jaligida yerning unumdarligini doimiy ravishda oshirib borishdir.

Qishloq xo'jaligida yerdan foydalanishni tahlil qilishning asosiy maqsadi va vazifalari quyidagilardan iborat;

- er fondi tarkibini yanada yaxshilash imkoniyatlarini aniqlash;
- ekin maydonlarini eng qo'lay tarkibini ishlab chiqish;
- barcha ekinlarning hosildorligini va iqtisodiy samarodorligini imkonli boricha oshirish;
- arning unumdarligini yanada ko'tarish;
- bo'sh yotgan yerbasi yerkirishga aylantirish;
- har bir hektar yerdan samarali foydalanish kabilardan iborat.

Qishloq xo'jaligi korxonalarida ishlab chiqarish jarayonida yerni tobora unumdar bo'lib borishiga erishish kerak. Busiz hosildorlikni, mehnat unumdarligini oshirish, mahsulot tannarxini kamaytirish, yerbasi har bir hektaridan samarali foydalanish vazifalarini hal etib bo'lmaydi.

Yerdan samarali foydalanishning hal qiluvchi shartlaridan biri ekin maydonlari tarkibini to'g'ri belgilash ishlab chiqarishning yo'naliishini bilib olishga, qishloq xo'jaligi korxonalarining ixtisoslashini yaxshilashga, tarmoqlarning daromadini ko'tarishga va xo'jalikda qanday texnikani ko'plab qo'llash kerakligini aniqlashga yordam beradi.

Ekin maydonlari tarkibi deganda umumiy ekin maydoniga nisbatan ekiladigan va % bilan ifodalanadigan ekinlar salmog'i tushuniladi.

Ekin maydonlari tarkibini o'rganish natijasida ekinlarning turlari bo'yicha ulardan olinadigan yalpi hosilning miqdori aniqlanadi. Tug'ri belgilangan ekin maydoni davlatga mahsulot topshirish yuzasidan berilgan topshiriqlarning bajarilishini va xo'jalik iqtisodiyotining mustahkamlanishini ta'minlaydi. Qarshi tuman Qurbonov Elyor Qurbonovich fermer xo'jaligida ekin maydonlari tarkibini ko'rib chiqadigan bo'lsak qo'yidagi jadvalda aks ettirigan.

2.2.2- Jadval

Qarshi tuman Qurbonov Elyor Qurbonovich fermer xo'jaligi ning ekin maydolarining tarkibi

№	Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Yillar			2018yil 2016yilga nisb. O'z - garishi(%)
			2016	2017	2018	
1	Kungaboqar	ga	33	37	30	91
2	Don	ga	70	66	73	104
3	Jami ekin maydoni	ga	103	103	103	100

Jadval malumotlaridan ko'rinish turibdiki jamiyatda kungaboqar ekin maydoni 2016 yilda 33 gektarni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda 37 gektarni tashkil etgan, 2018 yilda bu ko'rsatkich 30 gektarni tashkil etgan. 2018tyil 2016 yilga nisbatan paxta ekin maydoni 9 % ga yoki 3 gektarga kamaygan. Don ekin maydoni 2016 yilda 70 gektarni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda 66 gektarni tashkil etgan, 2018 yilda bu ko'rsatkich 73 gektarni tashkil etgan. 2018 yil 2016 yilga nisbatan paxta ekin maydoni 4 % ga yoki 3 gektarga ko'paygan.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish samarodorligini oshirish iqtisodiyotning eng dolzarb muammolaridan biridir. Bu masalani ijobjiy xal etilishi respublikani qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan taminlash muhim shartidir. Samaradorlik deganda, insonning u yoki bu faoliyatining natijasi tushuniladi.

Ishlab chiqarishning iqtisodiy samarodorligini oshishi xo'jalikning daromadlarini ko'paytiradi, ish haqini ko'paytirish uchun qo'shimcha mablag' vujudga keltiradi va aholining ijtimoiy sharoitlarini yaxshilashga imkoniyat yaratadi xar bir xo'jalikdan olinadigan mahsulot xajmi yoki yalpi mahsulot qiymati albatta yer resurslari bilan bog'liq jarayondir. Chunki yer qishloq xo'jalik mahsulotlari xoh dehqonchilik mahsulotlari bo'lsin, xoh chorvachilik mahsulotlari bo'lsin ularni ishlab chiqarishda o'z tasirini 100 foiz o'tkazadi desak xato qilmaymiz. Yerding unumdorligi qanchalik yuqori bo'lsa shu yerdan olinadigan mahsulot xajmi xam hosildorlik darajasi ham yuqori natija berishi mumkin. Hosildorlik darajasi bu biror ekin turidan olingan mahsulot xajmi (ts/ga) tushunish mumkin.Xo'jalikda qancha ko'p mahsulot ishlab chiqarishga erishilsa xo'jalikda ishlovchi axolining extiyojini qondirish respublika aholisini qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan extiyojini qondirishga erishiladi.

Dexqonchilik qishloq xo'jaligining muhim tarmog'i bo'lib , u g'allachilik , paxtachilik sabzavotchilik, polizchilik, uzumchilik kabi tarmoqlarni o'z ichiga oladi. Ularning xar biri xayot uchun zarur bo'lgan oziq ovqat mahsulotlari, sanoatning ko'pgina tarmoqlari uchun esa qimmatbaho xomashyo yetkazib beradi. Bu mahsulotlarga bo'lgan talab kundan kunga oshib bormoqda.

Xalqimizning talab va extiyojlarini qondirish uchun esa fermer xo'jaliklarini shuning dexqonchilik, chorvachilik soxasini iqtisodiy tahlil qilib borish katta ahamiyatga ega . Tahlil xo'jalik faoliyatini har tomonlama o'rganishga mavjud imkoniyatlarni aniqlash va shu asosda arzon va ko'p yalpi dexqonchilik mahsulotlarini yetishtirish imkoniyatini yaratishga olib keladi.

Xo'jalikning dehqonchilik tarmog'ini tahlil qilishdan asosiy maqsad , yalpi mahsulot yetishtirishni ko'paytirishda foydalanilmagan imkoniyatlarni aniqlash va hisoblab chiqish hamda ularni ishlab chiqarish faoliyatiga jalb qilishga doir aniq takliflarni kiritish vazifalaridan iboratdir.

Demak shunday ekan Qarshi tuman Qurbonov Elyor Qurbonovich fermer xo'jaligida keyingi 3 yilda mahsulot ishlab chiqarish dinamikasini ko'rib chiqadigan bo'lsov qo'yidagi jadvalda aks ettirilgan.

2.2.3- Jadval

Qarshi tuman Qurbonov Elyor Qurbonovich fermer xo'jaligi da mahsulot ishlab chiqarish dinamikasi

№	Ko'rsatkichlar	o'lchov birligi	Yillar			2018yil 2016yilga nisb. O'z - garishi(%)
			2016	2017	2018	
1	Kungaboqar ekin maydoni	ga	33	37	30	91
2	Kungaboqar xosidorligi	ts/ga	30	24.3	24.4	81.3
3	Yalpi hosil	ts	990	899.1	732	73.9
4	Don ekin maydoni	ga	70	66	73	104
5	Don hosildorligi	ts/ga	29.2	40.1	29.5	101
6	Yalpi hosil	ts	2044	2646.6	2153.5	106

Jadval malumotlaridan ko'rinish turibdiki kungaboqar ekin maydoni 2016 yilda 33 gektarni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda 33 gektarni tashkil etgan, 2018 yilda 30 gektarni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016 yilga nisbatan 9% ga yoki 3 gektarga kamaygan. Kungaboqar hosildorligi esa 2016 yilda 30ts/ga ni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda 24.3 s/ga ni tashkil etgan 2018yilda 24.4 s/gani tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2018yil 2017 yilga nisbatan 18.7%ga yoki gektaridan 5.6 sentrga kamaygan. Kungaboqardan olingan yalpi hosil esa 2016 yilda 990 sentnerni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda esa 899.1 sentnerni tashkil etgan 2018 yilda esa 732 sentnerni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016 yilga nisbatan 26.1.%ga yoki 258 sentrga kamaygan .

Don ekin maydoni 2016 yilda 70 gektarni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda 66 gektarni tashkil etgan, 2018 yilda 73. gektarni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016 yilga nisbatan 4 %ga yoki 3 gektarga ko'paygan. Don hosildorligi esa 2016 yilda 29.2ts/ga ni tashkil etgan bo'lsa , 2017 yilda 40.1 s/ga ni tashkil etgan 2018 yilda 29.5 s/gani tashkil etgan Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016 yilga nisbatan 1.%ga yoki 0.7 s/ga kupaygan. Dondan olingan yalpi hosil esa 2016 yilda 2044 sentnerni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda esa 2646.6 sentnerni tashkil etgan 2018 yilda esa, 2153.5 sentnerni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016 yilga nisbatan 6.%ga yoki 109.5 sentrga ko'paygan.

Qishloq xo'jaligi korxonalarida ishlab chiqarishning rentabellik darajasini oshirish uchun realizatsiya darajasini chuqur tahlil qilib , uning rejada belgilangandek bajarilishiga erishilishi lozim. Chunki har bir ishlab chiqarish tarmog'ida yetishtirilgan mahsulotning sifati tannarxi qancha yaxshi va arzon bo'lsa realizatsiya natijasi shunchalik yaxshilanadi va qishloq xo'jaligi korxonalari ning rentabellik darjasini oshib foyda ko'payadi.

Mahsulotlarning realizatsiya qilish hisobiga foyda olish rejasining muvaffaqiyatli bajarilishi o'z navbatida xo'jalikning moliyaviy xolati barqaror bo'lishini taminlaydi. Demak ishlab chiqarishning moliyaviy ishlariga, natijalariga shu jumladan mahsulotlarning rentabellik darajasining bajarilishiga realizatsiya qilingan mahsulot tannarxi va mahsulotlarning sifati bevosita tasir etadi. Shuning uchun ham realizatsiya qilingan mahsulotlarning rentabellik darjasini asason xo'jalikning yaxshi yoki yomon yuritilishiga, mahsulot tannarxining qanday hosil bo'lishiga va ishlab chiqarish xo'jalik faoliyatining foyda yoki zarar ko'rishiga bog'liqdir.

Rentabellik fermer xo'jaligining moliyaviy faoliyatining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlaridan biridir. Rentabellik ishlab chiqarishdagi barcha o'zgarishlarni (texnika bilan qancha qurollanganligi, tarmoqlarning ixtisoslashtirilganligi, dehqonchilik ekinlarining hosildorligi, chorva mollirining mahsuldorligi, ularning tannarxi, asasiy va muomila fondlaridan foydalanish va boshqa sifat ko'rsatkichlarni) aks ettiradi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarining rentabellik darajasini tahlil qilish, ishlab chiqarishning Qishloq xo'jaligi korxonasining moliyaviy faoliyatining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlaridan biridir moliyaviy natijalari yaxshilashda muhim axamiyatga ega. Chunki rentabellik qishloq xo'jaligi korxonalarining moliyaviy faoliyatining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlaridan biridir. Bu ko'rsatkich qishloq xo'jaligi korxonalarini iqtisodini tahlil qilish, xarid narxlarini takomillashtirish, daromad solig'ini, va boshqa extiyojlarni hisoblab chiqish zarur.

Qishloq xo'jaligi korxonalarining rentabellik darajasi ularning iqtisodiy jixatdan mustahkam ekanligini ko'rsatadi. Xo'jalik rentabelli bo'lsa mahsulot sotishdan kelgan pul hisobiga xarajatlar qoplanadi hamda foya oladi. Binabarin har bir ishlab chiqarishda rentabellik aniq hisoblanishi va har tomonlama tahlil qilinishi zarur. Qishloq xo'jaligi korxonalarini rentabelligini aniqlash yalpi va sof daromad kabi darajalar bilan bog'langan. Yalpi daromad –bu olingan yalpi mahsulot qiymatidan ishlab chiqarish xarajatlari chiqarilgandan so'ng qolgan qismidir.

Yalpi daromadning o'sishi qishloq xo'jaligi korxonalarini iqtisodini mustahkamlashning eng muhim omillaridan biridir. Yalpi daromad bilan bir qatorda sof daromadni xam tahlil qilish kerak.

Sof daromad (foya) ni hisoblash qishloq xo'jaligi korxonalarini da ishlab chiqarishning umumiyligi tarmoqlar bo'yicha rentabelligi ixtisoslashtirish, kapital mablag'lar samarodorligi, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish imkoniyatlarini aniqlash kabi boshqa ko'pgina muhim masalalarni hal qilish uchun g'oyat zarurdir. Shuningdek tarmoqlar va ayrim mahsulotlar bo'yicha sof daromadni aniqlash qishloq xo'jaligi korxonalarida tejash rejimini amalga oshirishga yordam beradi hamda hamda jamg'armalarni ko'paytirish va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish suratlarini tezlashtirish imkonini beradi.

2.2.4- jadval

Qarshi tuman Qurbonov Elyor Qurbonovich fermer xo'jaligida mahsulot turlari bo'yicha rentabellik ko'rsatkichi.

№	Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Yillar			2018yil 2016yilga nisb. O'z - garishi(+;-)
			2016	2017	2018	

1	Kungaboqar ekin maydoni	ga	33	37	30	-3
2	Kungaboqar xosidorligi	ts/ga	30	24.3	24.4	-5,6
3	Yalpi hosil	ts	990	899.1	732	-168
4	Kungaboqardan kelgan daromad	Ming. sum	53238	45583	40626	-12612
5	Kungaboqarga qilingan xarajat	Ming sum	31942	28717	25594	-6348
6	Kungaboqardan olingan sof foyda	Ming sum	21296	16866	15032	-6264
7	Rentabellik darajasi	%	66	59	59	0,9 marta kamaygan
8	Don ekin maydoni	ga	70	66	73	+3
9	Don xosidorligi	ts/ga	29.2	40.1	29.5	+0,3
10	Yalpi hosil	ts	2044	2646.6	2153.5	109,5
11	Dondan kelgan daromad	Ming. sum	24069,5	43542,3	44764,4	+20694.9
12	Donga qilingan xarajat	Ming sum	19255,6	35269,3	37640,6	+18385
13	Dondan olingan sof foyda	Ming sum	4813.9	8273	7123,8	2309,9
14	Rentabellik darajasi	%	25	23	19	0.76 marta kamaygan

Foya ko'rsatkichi xo'jalik tomonidan uning mablag'lardan foydalanishni to'la va xar tomonlama aks ettiradi. Qishloq xo'jaligi korxonalar o'zлari yetishtiradigan mahsulotlarni o'zлari sotib foya oladilar. Binobarin ana shu mahsulotlarning realizatsiyasi qishloq xo'jaligi korxonalar uchun foya manbaidir.

Qishloq xo'jaligi korxonalaridan olinadigan foydaning oshishi mahsulot sifatini yaxshilanishiga, tannarxning pasayishiga, ishlab chiqarish hajmining kengayishiga bog'liqdir.

Xo'jaliklarning moliyaviy natijalari samarodorligini yanada yaxshilash uchun xo'jalik ayniqsa ayrim mahsulot turlarini realizatsiya qilishning rentabelligini to'g'ri aniqlash kerak. Ayrim mahsulot turlarini realizatsiya qilishning rentabellaik ko'rsatkichlari har qaysi mahsulot turini yetishtirish xarajatlarining samaradorligini ko'rsatadi, davlatning qishloq xo'jaligi korxonalaridan sotib olinadigan mahsulotlariga to'g'ri narx qo'yish va ishlab chiqarishning kelgusida rivojlanishi uchun aniq choralar belgilash imkonini beradi.

Demak shunday ekan fermer xo'jaligida mahsulot turlari bo'yicha rentabellik darajasini ko'radigan bo'lsak quyidagi jadvalda aks ettirilgan.

Jadval malumotlaridan ko'rinib turibdiki kungaboqar ekin maydoni 2016 yilda 33 gektarni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda 33 gektarni tashkil etgan, 2018 yilda 30 gektarni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2018yil 2016 yilga nisbatan 9% ga yoki 3 gektarga kamaygan. Kungaboqar hosildorligi esa 2016 yilda 30ts/ga ni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda 24.3 s/ga ni tashkil etgan 2018 yilda 24.4 s/gani tashkil etgan Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016 yilga nisbatan 18.7%ga yoki gektaridan 5.6 sentrga kamaygan . Kungaboqardan olingan yalpi hosil esa 2016yilda 990 sentnerni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda esa 899.1 sentnerni tashkil etgan 2018 yilda esa 732 sentnerni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016 yilga nisbatan 26.1.%ga yoki 258 sentrga kamaygan kamayishiga asasiy sabab jamiyatda kungaboqar ekin maydoni 3 gektarga kamaygan bo'lsa, kungaboqar dan olingan xosidorlik darajasi esa 5,6 ga/ts kamaygan, kungaboqar dan

olingen daromad esa 2016 yilda 53238000 so'mni tashkil etgan bo'lsa , 2017 yilda esa 45583000 sumni tashkil etgan bo'lsa, 2018 yilda esa 40626000 sumni tashkil etgan Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016 yilga nisbatan 12612000 so'mga kamaygan, kungaboqarga qilingan xarajat 2016 yilda 31942000 sumni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda esa 28717000 sumni tashkil etgan bo'lsa, 2018 yilda esa 25594000 sumni tashkil etgan Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016 yilga nisbatan 6348000 sumga kamaygan. Kungaboqardon olingen sof foyda 2016 yilda 21296000 so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda esa 16866000sumni tashkil etgan bo'lsa, 2018 yilda esa 15032000sumni tashkil etgan . Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016 yilga nisbatan 6264000 sumga kamaygan, Qishloq xo'jaligi korxonalaridak bo'yicha rentabellik darajasi 2016 yilda 66 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda esa 59 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2018 yilda esa 59 foizni tashkil etgan Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016yilga nisbatan 0.9 marta kamaygan.

Don ekin maydoni 2016 yilda 70 gektarni tashkil etgan bo'lsa,t2017 yilda 66 gektarni tashkil etgan, 2018 yilda 73. gektarni tashkil etgan.Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016 yilga nisbatan 4 % ga yoki 3 gektarga kupaygan. Don hosildorligi esa 2016 yilda 29.2ts/ga ni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda 40.1 s/ga ni tashkil etgan 2018 yilda 29.5 s/gani tashkil etgan Bu ko'rsatkich 2018 yil 2017 yilga nisbatan 1.%ga yoki 0.7 s/ga kupaygan. Dondan olingen yalpi hosil esa 2016 yilda 2044 sentnerni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda esa 2646.6 sentnerni tashkil etgan 2018 yilda esa, 2153.5 sentnerni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016 yilga nisbatan 6.%ga yoki 109.5 sentrnga kupaygan. Dondan kelgan daromad 2016 yilda 24069500 so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda esa 43542300 so'mni tashkil etgan, 2018 yilda esa 44764400 so'mni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016 yilga nisbatan 20694900 sumga oshgan. Don ishlab chiqarish uchun qilingan xarajat 2016 yilda 19255600 sumni tashkil etgan bo'lsa , 2017 yilda esa 35269300 sumni tashkil etgan, 2018 yilda esa 37640600 sumni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016 yilga nisbatan 18385000 so'mga oshgan. Dondan olingen sof foyda esa 2016 yilda 4813900 sumni tashkil etgan bo'lsa , 2017 yilda esa 8273000sumni tashkil etgan, 2018 yilda esa 7123800 sumni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016 yilga nisbatan 2309900 sumga oshgan. Jamiyatda don bo'yicha rentabellik darajasi 2016 yilda 25 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2017yilda esa 23 foizni tashkil etgan, 2018 yilda esa 19 foizni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016 yilga nisbatan 0.76 marta kamayganshgan. Jamiyatda ekin turlari bo'yicha rentabellik darajasining kamayishiga asosiy sabab mahsulot tannarxini oshib borishidir.

Mahsulot tannarxini pasaytirish – ishlab chiqarishning rentabelligini oshirishda asosiy omildir. Mahsulot tannarxi qanchalik past bo'lsa, qishloq xo'jaligi korxonalari ning rentabellik darajasi shunchalik yuqori bo'ladi.

Tannarxni kamaytirish uchun quyidagilarni tavsiya etamiz:

Ishlab chiqarishni jadallashtirish va ixtisoslashtirish, yerlardan oqilona foydalanish va dexqonchilik ekinlari hosildorligini oshirish, ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks mexanizatsilashtirish va avtomatlashtirish, texnikadan samarali foydalanish, mehnatni ilmiy asasda tashkil etish moddiy manfaatdorlikni oshirish, fan yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish nobudgarchilikka yo'l qo'ymaslik .

Demak shunday jamiyatning iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlarini tahlil qiladigan bo'lsak quyidagi jadvalda keltirilgan

2.2.5- Jadval

Qarshi tuman Qurbonov Elyor Qurbonovich fermer xo'jaligining iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari.

Nº	Ko'rsatkichlar	O'lchov	Yillar	2018yil 2016
----	----------------	---------	--------	--------------

		birligi	2016	2017	2018	yilga nisb. O'z - garishi(+;-)
1	Mahsulot sotishdan tushgun tushum	Ming so'm	77307.5	89125.3	85390.4	+8082.9
2	Sotilgan mahsulot tannarxi	Ming so'm	51197.6	63986.3	63234.6	+12037
3	Foyda (+) Zarar (-)	Ming so'm	26109.9	25139	22155.8	-3954.1
4	Rentabellik darajasi	%	51	39	35	0.69 marta kamaygan

Jadval malumotlaridan ko'rinishib turibdiki mahsulot sotishdan tushgan tushum 2016 yilda 77307500 so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda 89125300 so'mni tashkil etgan, 2018 yilda bu ko'rsatkich 85390400 so'mni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016 yilga nisbatan 8082900 so'mga oshgan, sotilgan mahsulotlar tannarxi 2016 yilda 51197600 so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda 63986300 so'mni tashkil etgan, 2018 yilda bu ko'rsatkich 63234600 so'mni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016 yilga nisbatan 12037000 so'mga oshgan. Jamiyatda foyda esa 2016 yilda 26109900 so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda 25139000 so'mni tashkil etgan, 2018 yilda bu ko'rsatkich 22155800 so'mni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016 yilga nisbatan 3954100 so'mga kamaygan. Jamiyatda rentabellik darajasi 2016 yilda 51 foizni tashkil etgan, 2017 yilda esa 39 foizni tashkil etgan, 2018 yilda bu ko'rsatkich 35 foizni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2018 yil 2016 yilga nisbatan 0.69 martaga kamaygan.

III bob. Fermer xo'jaliklarida tannarxni pasaytirish, moliyaviy natijalarni shakllantirish va ularni hisobga olishni takomillashtirish masalalari

Respublika aholisining aksariyat qishloq xo'jaligi mahsulotlarga bo'lган ehtiyoji ham to'liq qondirilmayapti. Ularning ayrimlarini chetdan olib kelib, sotish orqali ham bu muammo to'liq yechilganicha yo'q. Bu asosan don, qand, shakar mahsulotlariga, katoshka va chorvachilik mahsulotlariga, ayniqsa, go'sht va sut mahsulotlariga tegishli. Shuning uchun barcha turdag'i korxonalarda qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishni ko'paytirish eng dolzarb muammodir. U siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy ahamiyatga ega. Bu muhim muammoni hal etishning asosan ikki yo'li mavjud:

♦ **Ekstensiv yo'l.** Ya'ni, ekin maydonlarini, chorva hayvonlari bosh sonini ko'paytirish hisobiga yalpi mahsulot hajmini ko'paytirish. Bu usulni adabiyotlarda, Amerika usuli, deb ham atashadi. Lekin uning rivojlantirilishi ayrim ishlab chiqarish resurslari, jumladan, yer va suv resurslari tabiatan cheklanganligi sababli to'liq ta'minlanmaydi.

Bu usulda qishloq xo'jalik mahsulotlari hajmini ko'paytirish uchun moddiy mablag' hamda mehnat sarflari asosan yangi yerlarni o'zlashtirib, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi muomalasiga kiritishga hamda chorva hayvonlari bosh sonini ko'paytirishga qaratiladi. Natijada o'simlikchilik va chorvachilik mahsulotlarining miqdori ko'paytiriladi. Shu bilan birga bu jarayonda yangi texnikalarni, ilg'or texnologiyalarni, zooveterinariya ishlarini ham amalga oshirish talab qilinadi. Demak, bu usul yordamida yalpi mahsulot hajmi ko'payishi, sifati yaxshilanishi ta'minlanadi.

♦ **Intensiv yo'l.** Ya'ni, foydalanilayotgan yerlarning unumdorligini oshirish, fan-texnika, samarali texnologiyalarni joriy etish natijasida mavjud resurslardan oqilona foydalanish, ularning unumdorligini yuksaltirish, chorvachilikda zotexnologiya, veterinariya ishlarini rivojlantirish asosida hayvonlarning mahsuldorligini oshirish. Bu usulni adabiyotlarda, Prussiya yo'li, deb ham ataladi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining hajmini ko'paytirish, sifatini yaxshilash asosan moddiy, mablag' va mehnat sarflarini, fan yutuqlarini, yangi texnikalarni hamda ilg'or texnologiyalarni, hayvonlarning nasl va zotlarini, o'simlik navlarini yaxshilashga qaratish orqali, binobarin, qo'shimcha investitsiyalarni amalga oshirish hisobiga ta'minlanadi.

Respublikada ekstensiv yo'l bilan qishloq xo'jalik mahsulotlarini ko'paytirish sug'oriladigan hududlarda ancha cheklangan. Lekin intensiv usuldan foydalanish imkoniyati mavjud. Buning uchun, avvalo, butun aholida vatanparvarlik ruhi rivojlanishiga erishish, o'z hayotimizning yuksalishini o'zimiz ta'minlashimiz kerak, degan tushuncha barchada mustahkam shakllanishi kerak. Vatanparvarlik, albatta, iqtisodiy tadbirkorlik bilan mustahkam, real bog'lanishi, chunonchi, tadbirkorlikni amalga oshirish uchun mablag'lar bo'lishi lozim. Ularni asosan ishlab topish zarur, yetishmagan qismini esa davlat va mahalliy byudjetlardan, qarzlar va boshqa manbalar hisobiga qoplash mumkin. Bu mablag'larni qishloq xo'jalik mahsulotlarini ko'paytirish, ularning sifatini ta'minlovchi quyidagi tadbirlarga sarflash maqsadga muvofiqdir:

- yangi yerlarni kompleks o'zlashtirishga;
- zotli, sermahsul chorva hayvonlarini yaratish, sotib olishga;
- yangi bog'lar, tokzorlar, ko'p yillik daraxtzorlarni barpo etishga;
- yangi irrigatsiya-melioratsiya tizimini barpo etish, mavjudlarining ishga yaroqliliginini ta'minlash maqsadida ta'mirlashga;
- sermahsul o'simlik navlarini, chorva zotlarini yaratish maqsadida fan-texnikani rivojlantirishga;
- yangi texnikalarni, ilg'or texnologiyalarni ishlab chiqarishga izchil joriy etishga;
- ishlab chiqarishni kompleks mexanizatsiyalashtirish, kimyolashtirishni hamda elektrorashtirishni ta'minlashga;
- mavjud asosiy vositalarning ishga yaroqliliginini ta'minlashga;
- o'simlikchilikning, chorvachilikning ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan talabini imkoniyat darajasida ta'minlashga;
- ishchi-xizmatchilarining bilimini, malakasini yuksaltirish va moddiy hamda ma'naviy rag'batlantirishni real, ta'sirchan usullar orqali rivojlantirishga;
- ishlab chiqarishni liberalrashtirish, erkinlashtirishga, islohotlarni chuqurlashtirishga;
- ishlab chiqarish, davr xarajatlarini, moliyaviy xarajatlarni imkoniyat doirasida kamaytirishga;
- soliqlar tizmini takomillashtirishga;
- ayrim qishloq xo'jalik mahsulotlarining baholarini erkinlashtirish va boshqalarga.

Ta'kidlangan tadbirlar o'z vaqtida, sifatli amalga oshirilishi natijasida o'simlikchilik, chorvachilik mahsulotlari miqdorining ko'payishi va qiymatining oshishi ta'minlanadi. Qishloq xo'jalik mahsulotlari hajmining o'sishi ular ichki va tashqi talabni qondirish maqsadida ko'proq sotilishini ta'minlaydi. Natijada o'simchilik, chorvachilik mahsulotlarining tovarlilik darajasi oshiriladi.

Hozirgi davrda qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotishda erkin, raqobatli bozor talab darajasida shakllanmagan. Shu sababli, jamoa, shirkat hamda fermer xo'jaliklari sotgan mahsulotlarining haqini vaqtida ola olmayaptilar, oqibatda debitorlik qarzlari ortib bormoqda. Qishloq xo'jalik mahsulotlari sotish tizimini erkin bozor talablariga javob beradigan darajaga olib chiqish lozim. Buning uchun avvalo, qishloq xo'jalik korxonalarining o'zida marketing masalalari bilan muntazam shug'ullanadigan guruhlar yoki bo'limlarni tashkil etish, ularni erkin bozor ma'lumotlari bilan muntazam ta'minlash zarur.

Shuningdek, qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotib olish bilan shug'ullanuvchi barcha tashkilotlarning, korxonalarning faoliyatini rivojlantirish, ularning bo'limlарini ishlab chiqarishga yaqinlashtirish kerak. Shundagina ortiqcha xarajatlarga, nobudgarchilikka yo'l qo'yilmaydi: qishloq xo'jalik korxonalar tez ayniydigan mahsulotlarni 70-100 km. masofadagi zavodlarga tashib, vaqtadan yutkazmaydi, ortiqcha xarajatlar qilmaydi va mahsulot sifati yomonlashmaydi, mahsulotlarning ko'proq, tezroq, arzonroq sotilishi ta'minlanadi.

Bundan tashqari korxonalarning o'zлари ham yetishtirgan mahsulotlarini sotish bilan shug'ullanuvchi uyushmalar tashkil etishlari mumkin. Uyushmaga kiruvchilar uchun erkin, qulay sharoitlar yaratilishi lozim. Bunday uyushmalar mahsulotlarni sotishda erkin raqobatli bozor vujudga kelishida muhim o'rinn tutadi.

Natijada qishloq xo'jalik korxonalarini mahsulotlarining haqini kelishilgan muddatlarda olish imkoniyatlariga ega bo'ladilar, ularni xo'jaliklar ishlab chiqarishga sarflashi natijasida yalpi va tovar mahsulotlarini ko'paytirishga erishadilar.

Intensivlashtirish o'z mohiyatiga ko'ra, qishloq xo'jaligida ma'lum chegaralarga ega. Masalan, qishloq xo'jaligi ekinlarini parvarishlashda har bir texnologik jarayon uchun optimal agrotexnika muddatlari mavjud. Yer haydash uchun yer haydovchi traktor, ekish uchun ma'lum miqdordagi ekish agregati, hosilni o'rish uchun (donchilikda) kombaynlar bo'lishi kerak.

Har bir ekin turi uchun zarur mineral o'g'it miqdori belgilangan. Agarda me'yordan ortiq mineral o'g'it solinadigan bo'lsa, ekinining hosildorligiga salbiy ta'sir etib, uning kamayishiga ham olib kelishi mumkin. Bu, o'z navbatida, intensivlashtirishning ma'lum darajada cheklanganligidan dalolat beradi. Bu masalaning yechimi fan – texnika taraqqiyotidadir. Fan – texnika taraqqiyoti deganda fanning, texniannng va texnnig barqaror rivojlanib borishi tushiniladi. Boshqacha qilib aytganda, fan – texnika taraqqiyoti – mavjud bilimlar natijasida ularning boyitilishi va boyitilgan bilim asosida yangi unimli texnikalar, progressiv texnologiyalarning yaratilishidir. Oldingisiga qaraganda unimli texnika va texnalogiyalar yaratilishi natijasidagina intensivlashtirish cheksiz rivojlanirishi mumkin.

Fanning rivojlanishi natijasida o'simlik va chorva hayvonlarining yangidan – yangi xususiyatlari ochilmoqda. Natijada, ushbu yangi xususiyatlar talabidan kelib chiqqan holda texnologiyalar o'zgaradi va mahsulot ishlab chiqarish ko'payadi. Bu borada fan – texnika taraqqiyotining ishlab chiqarishni intensivlashtirishga ta'siri cheklanmagan. Ishlab chiqarishga qishloq xo'jaligi ekinlari yangi navlarining joriy etilishi bilan intensivlashtirish yanada kuchayadi. Masalan, hozirda paxta va bug'doyning serhosil navlari yaratilmoqda. Bu, o'z navbatida, qishloq xo'jaligini yangi bosqichga ko'taradi. Ishlab chiqarishni intensivlashtirish ishlab chiqarish kontsentratsiyasini oshiradi, korxonalarda ishlab chiqarishni ixtisoslashtirishni kuchaytiradi. Ixtisoslashuvning kuchayishi ishlab chiqarishning mexanizatsiyalashish jarayonini

oshiradi, mahsulotlar birligi tannarxining nisbatan oshib ketmasligini ta'minlaydi. Bu esa, ishlab chiqarishning iqtisodiy samarasini oshishiga olib keluvchi asosiy omillardan biridir.

Iqtisodiy fan intensivlashtirish ko'rsatkichlarini ikki bo'lib o'rganadi. Birinchi guruhg'a intensivlashtirish darajasini ifodalovchi ko'rsatgichlar kiritiladi. Bu ko'rsatgichlar intensivlashtirishning bir tomonini ifoda etadi. Ya'ni, intensivlashtirish darjasini ma'lum ekin turi, chorva hayvonlari uchun tanlangan texnalogiya bo'yicha mehnat va moddiy xarajatlar sarfi oshirilishini ko'rsatadi. Bu ko'rsatgichlarda bir gektar ekin maydoniga, bir bosh chorva hayvoniga sarflanayotgan (xarajatlaning) resurslarning miqdori ifoda etiladi. Bularga quydagilar kiradi;

1. Ekin maydoni birligiga to'g'ri keladigan asosiy aktivlar va aylanma mablag'larning miqdori. Bu xo'jalikda mavjud asosiy aktivlar va aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymatini yer (egin maydoni, haydalanadigan yerlar yoki qishloq xo'jaligi yerlari) maydoniga bo'lish bilan aniqlanadi.

2. Bir birlik yer maydoniga to'g'ri keladigan joriy xarajatlar miqdori.

3. Bir birlik yer maydoniga to'g'ri keladigan jonli va buyumlashgan mehnatning umumiylig'i miqdori.

4. Bir birlik yerga to'g'ri keladigan energetik quvvatlar miqdori.

5. Har 100 gektar yerga to'g'ri keladigan chorva mollarining bosh soni.

Ana shu ko'rsatgichlar tizimi intensivlashtirishning darjasini ifoda etadi. Intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi

ko'rsatgichlar uning iqtisodiy mohiyatini ochib beradi. Ishlab chiqarishni intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi bir qancha ko'rsatgichlar yordamida aniqlanadi. Ularga quydagilar kiradi.

1. Hosildorlik, s/ga.

2. Yer maydoni birligidan olinayotgan yalpi mahsulot.

3. Bir birlik yer maydonidan olinadigan foyda miqdori.

4. Mehnat unumdorligining oshishi.

5. Mahsulot birligi tannarxining nisbatan pasayishi.

6. Rentabellikning o'sishi.

7. Fond qiymatining oshishi.

Ana shu ko'rsatkichlar tizimi yordamida intensivlashtirishning samaradorligi aniqlanadi.

Ishlab chiqarishni intensivlashtirishni doimiy rivojlantirish talab etiladi. Qishloq xo'jaligida intensivlashtirish quydag'i asosiy yo'naliishlarda olib boriladi: kimyolashtirish-qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning asosiy yo'naliishlaridan biridir. Samarali mineral o'g'itlarni ishlab chiqrish, urug'larga kimyoviy ishlov berish, turli kasalliklar va zararkunandalarga qarshi kurashish va shu kabilar haqida gap borganda kimyolashtirishning juda katta ahamiyatga ega ekanligini bilamiz. Kimyolashtirishsiz qishloq xo'jaligida sezilarli muvaffaqiyatga erishish mumkin emas. Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning boshqa bir yo'naliishi-ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish va avtomatlash tirishdir. Mehnat unimdorligini oshirish, ishlab chiqarishning samarali faoliyat ko'rsatishi ish jarayonlarini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish darajasiga bog'liq. Og'ir ish jarayonlarini mashinalar yordamida bajarish nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, balki og'ir ishlardan kishilarni ozod qilish, ijtimoiy masalani ham ma'lum darajada ijobji hal etishga olib keladi.

Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning boshqa bir yo'naliishi ishlab chiqarishni elektrlashtirishdir. Elektr imkoniyatlardan foydalanmasdan ishlab chiqarishning buggingi rivojini ko'rish mumkin emas. Xulosa qilib aytganda, yetishtiriladigan mahsulot miqdori va sifatini oshirishga, mehnat unimdorligi oshishiga ta'sir etuvchi barcha Fan, texnika va texnalogiya

yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish omillar e'tibordan qolmasligi va o'z o'mida ishlatilishi lozim.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida qishloq xo'jalik mahsulotlari tannarxini pasaytirish yo'llari

Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarining uzuksiz pasayishi bozor iqtisodiyotida ishlab chiqarish usulining qonuniyatidir. U mehnat unumdarligining tuxtovsiz usishi, mehnatkashlar madaniy, texnikaviy darajasini yuksalishi, moddiy va mehnat resurslaridan ratsional foydalanish, xo'jalik yuritish usullarining takomillashtirishi bilan ta'minlanadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirishning ahamiyati yildan yilga oshib bormokda, chunki uni pasaytirishning xar bir foizi absolyut xajmni oshirib yuboradi. Ya'ni korxonada ishlab chikdrilayotgan mahsulotning tannarxini 1%ga kamaytirish evaziga korxona ancha miqdorda moliyaviy resurslarini iqtisod qilishga erishadi. Bu xar qanday korxonaning oldiga turgan eng dolzarb masalalrdan biri hisoblanadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining pasaytirishning yo'llarini keltiramiz. Ishlab chiqarish xarajatlarining pasaytirishda ishlab chiqarishning texnikaviy darajasini oshirish katta ta'sir ko'rsatadi. Yangi texnikani joriy qilish va mahsulot tayyorlash texnologiyasini takomillashtirish jarayonalaring kamayishiga kompleks ta'sir ko'rsatadi. Ular moddiy resurslardan yanada samaralirok, foydalanish, buyumlashgan utgan mehnatni tejash xuddi shu miqdordagi xom-ashyo va materiallardan kuprok mahsulot ishlab chiqarish imkonini beradi; jonli mehnat sarfini tejash mahsulot unumdarligini oshirish imkonini beradi, ya'ni xar bir ishchiga hisoblanganda ko'proq mahsulot ishlab chiqarishga imkon yaratadi. Bunga fan-texnika taraqqiyoti yordam beradi. Yangi texnika va ilgor texnologiya ishlab chiqarishni boshqarishni takomillashtirish asosida mehnat unumdarligi oshib boradi bu esa ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga olib keladi.

Moddiy va pul mablag'larini sarflashda qat'iy iqtisodiy tejashga rioya qilish katta ahamiyatga eta. Asbob uskunalarini asrashga doir sarflarini kamaytirish, material shuningdek ishlab chiqarish chiqindilaridan maksimal foydalanish. Brak natijasida ro'y beradigan nobudgarchiliklarni kamaytirish fondlarining samaradorlik darajasini oshirish, ish haqi fondini ratsional sarflash sex va umumzavod xarajatlarini kamaytirish - bularning barchasi u yoki bu darajsida mahsulotning arzonlashuviga ta'sir ko'rsatadi.

Moddiy texnika ta'minotini yaxshilash ishlab chiqarish xarajatlarini kamaishiga olib keladi. Korxonaning xom-ashyo material, yokilgi va energiya yetkazib berishning uzilib krlishi ishlab chiqarish ritmini buzishga bekor turib qolishlariga oy oxirida xaybarakallachilikka va okibat natijada unumsiz xarajatlarga olib keladi. Korxona iqtisodiyotiga haddan tashqari normativdan ortiqcha zapaslarni bo'lishi xam salbiy ta'sir ko'rsatadi. Zapas ko'payib ketganda oborot mablag'lari oshib ketadi, moliyaviy axvol yomonlashadi, ishlab chiqarishning rentabelligi pasayib ketadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga mehnatni tashkil etishda takomillashtirish ta'sir ko'rsatadi. har kanday texnikadan xatto yangisidan xam ishlab chiqarishni to'g'ri tashkil qilmay turib, maksimal ravishda foydalanish mumkin emas. Shuning uchun texnologik protsesslarni mexanizatsiya va avtomatlashtirish bilan bir qatorda, mehnatni ilmiy asosda tashkil etishga katta e'tibor berish kerak.

Mahsulot tannarxini pasaytirishda hisobotning roli kattadir. Hisob olib borish yoqilgi va energiyadan, xom ashyo va materiallardan ratsional foydalanishga yordam beradi, xarajatlarni kamaytirish va korxona jamg'armasini oshirish ikonini beradi. Kollektivning kuchini yetishtiri ladigan mahsulotning tannarxini pasaytirishga qaratish uchun ishlab chiqarishga qilinadigan xarajatlarni

to'g'ri rejalarshirish va hisobga olish zarur. Iqtisod qilish yo'llarni aniqlash ortiqcha xarajatlarning sababini olib tashlash uchun bu xarjatlarni doimiy tahlil qilib turish kerak. Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish rejasining bajarilishini tahlil qilish ishlab chiqarish rentabelligining oshishi uchun korxonadagi barcha ishlarning takomillashtirshiuchun muhim ahamiyatga ega. Lekin tahlil fakdtgina tannarxning pasaytirsh rejasini bajarilishiga kuyilgan baho bilan chegaralanmaydi, u ishlab chiqarish xarajatlarini yanada kamaytirish uchun taxlikiy va texnikaviy harakatlarni ham kurishi kerak.

Mahsulot ishlab chiqarishni tahlil qilishning ishchilarning aktiv ishtirot etishlari uni pasaytirishning muhim yo'lidir.

Xarajatlar korxonaga bog'liq bulmagan omillarga qarab uzgaradi. Masalan; resurs narxi xar xil xizmat xakkining tebranishi korxona xoxishidan kat'iy nazar xarajatlarni uzgartiradi. Korxonada ishlab chiqarish kulami kengaysa, resurslar sarfi kiskdradi, chunki ular kamrok isrof etiladi. Resurslarni tejovchi texnologiya joriy etilganda xarajatlar keskin kiskdradi. Urtacha xarajatlar mehnat unumliga nisbatan teskari mutanosiblikda uzgaradi. Mehnatni unumigning ortishi xam moddiy xam mehnat sarfini kiskdrtiradi bozordagi narx binobarin tovar barqaror sharoit mehnat unumdrorligi xarajatlari pasaytirish orkali foydani kupaytiradi.

Xarajatlarni doimiy ravishda pasaytirib borish korxona foydasini oshirishning asosiy vositasi bo'lib xizmat kiladi. Zero mahsulot bahosi tarkibining asosiy elementlari bu xarajat va foydadir. Binobarin xarajatlar qanchalik qisqarib borsa, shunga mos foyda oshib boradi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish asosiy yunalishlaridan biri bu fan texnika taraqqiyotining yutuklaridan oqilona foydalanishga erishishdir. Fan texnika taravdyoti yutuklaridan foydalanish mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan, xom-ashyo materiallardan yoqilg'i resurslardan yanada to'laroq foydalanishga imkon beradi. Shuningdek yangi unumdrorligi yuqori bo'lgan samarador mashina, dastgoxda yangi texnologik jarayonlar yaratish, uni ishlab chiqarish joriy etish pirovard natijada korxonada ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga sharoit yaratadi. Fan texnika taraqqiyotining 20-asr ikkinchi yarmidagi o'ziga xos jihatni printsipal yangi texnologik usulga utilishi bilan xarakterlanadi. Uning mavjud texnologik ishlab chiqarish usullaridan ustunligi faqat nisbatan yuqori iqtisodiy samaradorligida emas, balki sifat nuqtai nazaridan moddiy ne'matlar va xizmatlarni ishlab chiqarish imkoniyatidir. Xarajatlarni pasaytirish asosiy yo'nalishlardan biri bu ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etishning takomillashtirishdir. Ushbu yo'nalish ishlab chiqarishda yo'qotishlarni kamaytirish yo'li bilan xarajatlarni pasaytirish bu esa o'z navbatida jonli mehnatni iqtisod qilishga ya'ni ishlab chiqarish unumdrorligini oshishiga olib keladi.

Samaradorlik iqtisodiy kategoriya sifatida odamlarni ayrim ehtiyojlarini kondirishga qaratilgan mahsulotlar qobiliyatlarini anglatadi. Samaradorlik miqdoriy o'lchov darajsiga ega bo'ladi. Iqtisodiyotda eng avvalo yuqori samaradorlik ko'pincha imkoniyatlari bilan birgalikda ist'emol qilishdan hosil bo'lgan samaradorlikning yuksalishini izohlaydi. Barcha samaradorliklar majmuasi eng yuqori maksimal samaradorliklardan iborat ekanini izohlash kiyin emas. Har bir iste'mol qilinayotgan yangi tovar uo'zining eng yuqori samaradorlik darajasiga teng samaradorlik darajasini kengaytiradi.

Maksimal samaradorlikni pasaytiruvchi qonunga ko'ra navbatdagi har bir iste'mol qilinayotgan ne'matni yuqori samaradorlik darajasi oldingi bosqichga nisbatan past bo'ladi.

Demak, bir ulchovga to'g'ri keluvchi kushimcha ne'matlar hosil qilish samarasini oldingi boskichda olingan natijalardan pastroq bo'ladi.

Iktisodiy samaradorlik bir necha iktisodiy ko'rsatgichlar orqali tavsiflanadi. Ishlab chiqarish samaradorligi bir qancha juz'iy ko'rsatgichlar orqali tavsiflanadi. Samaradorlikning umumiyligi ko'rsatgichi mehnat unumdrorligidir. U umummahsulot miqdorining jonli mehnat sarfiga nisbatan ifodalanadi. Jonli mehnat sarfi kunlarda soatlarda hisoblanadi. Mehnat unumdrorligi bilan birga mehnat sigimi degan samaradorlik ko'rsatgichi hxam qo'llanadi. Mehnat sig'imi jonli mehnatri mahsulot

miqdoriga nisbatan orqali aniqlanadi. Mahsulotning material sig'imi degan iqtisodiy ko'rsatgich ham bizning davrimizda katta ahamiyat kasb etmokda.

Material sig'imi moddiy ashyolar sarfini mahsulot miqdori ga nisbatan orqali aniqlanadi. Ishlab chiqarish fondlarini samaradorligi mahsulotning fond sig'imi yoki fondlar kaytimi ko'rsatgichlari orqali o'lchanadi. Ko'rinish turibdiki juz'iy ko'rsatgichlar samaradorlik umumiy ifodasini aniqlashtirilgan shaklida bu nisbatlarda mahsulotlar miqdori ko'rsatgichlari o'rnida jami mahsulot yalpi milliy mahsulot, jami ichki mahsulot, sof mahsulot, qo'shimcha mahsulot, uning pul shakllaridan biri foyda milliy daromad kabi kategoriylar qo'llaniladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida ayniqsa, respublikamizning hozirgi sharoitida samaradorlikni oshirish juda jiddiy masaladir. Gap shundaki, xozirgi davrda ko'pgina resurslar chegaralangan ularning aksariyat qismi xorijdan keltiriladi, zamonaviy texnologiya yetishmaydi, kadrlar malakasi yuqori emas. Shuning uchun resurslardan tejaml foydalanish, mehnat unumdorligini oshirish milliy va xorijiy sarmoyalarni eng zarur soxalarga joylashtirish yuqori malakali kadrlar tayyorlash kabi samaradorlikni oshirish vositalariga yetarlicha e'tibor berish talab qilinadi.

Lekin oxirgi yillarda mamlakatimizda mamlakatimizda inkirozga karshi choralar dasturi asosida kilingan ishlar natijasida mahsulot ishlab chiqarish tannarxi 18 foizga tushirishga erishildi. Bu jaxon moliyaviy- iqtisodiy inkirozi kechayotgan bir paytda juda katga natijadir. Bunday ishlar albatga korxonalar barkdrorligini yanada oshiradi. Chunki ishlab chiqarish tannarxi pasaytirilsa, mahsulot sotish bahosi xam nisbatan pasaytirilishi mumkin, bu esa bunday sharoitda mamlakatimizdag iste'molchilari uchun ayni muddao bo'ladi.

Inkirozga karshi choralar dasturi doirasida amalga oshirilgan yo'naliishlardan biri - mamlakatimizdag mahsulot eksport kiladigan korxonalarni xar tomonlama kullab-kuvvatlash va ragbatlantirish, eksport saloxiyatini mustahkamlash bo'ldi. Bu esa bunday korxonalar yanada barkdror ishlashida muhim ahamiyat kasb etdi. Buning uchun korxonalarining tashki bozorlarda rakrbatdoshligini oshirish uchun ularni qo'llab-quvvatlash maqsadida qat'iy choralar ko'rildi.

Energiya manbalari va kommunal xizmatlar narxlarining asossiz oshishiga yo'l qo'ymaslik, korxonalarda texnologik jarayonlarni optimallashtirish hisobidan mahsulot tannarxini pasaytirish, eksport narxlarini shakllantirishga doir yangi mexanizmlarni joriy etish, bank kafolatlari muddatlarini uzaytirish, qo'shilgan qiymat solig'ini qaytarish muddatini qisqartirish va boshqa rag'batlantirish choralar shular jumlasidandir.

Demak mamlakatimizda bozor raqobati sharotidan kelib chiqib, korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari tarkibi o'rganilib, mahsulot tannarxi tarkibiga kiruvchi xarajatlarni asossiz oshirilishiga yo'l qo'yilmagan. Bu esa korxonalarining moliyaviy holati yanada yaxshilanishiga to'rtki bo'lган.

Mamlakatimizda moliyaviy inkiroz sharoitida korxonalarni turli qo'llab quvvatlash maksadida, mahsulot ishlab chiqarish tannarxini pasaytirishda imtiyozli kreditlar berilishi ham muhim ahamiyatga egadir. Ya'ni mahsulot eksport kiladigan korxonalarga mamlakatimiz banklari tomonidan imtiyozli kreditlar berildi. Bu esa ularning yanada barqaror ishlab chiqarishga yordam berdi. Ma'lumki eksport kiluvchi korxonalar mahsulot eksport kilganda, har doim ham ishlab chiqarish bir xil boravermaydi. Chunki bunday sharoitda sotilgan mahsulot puli o'z vaqtida kelib tushmasligi yoki ishlab chiqarilgan mahsulotga talab oshishi yoki bo'lmasa ko'prok, mahsulot ishlab chiqarish uchun texnika-texnologiyalarning yetishmasligi natijasida korxonlarda vaqtinchalik mahsulot ishlab chiqarish to'xtab qolishi yoki belgilangan miqdorni ishlab chiqarishga ulgurmasligi mumkin. Bunda banklarning imtiyozli kredilar berilishi korxonalar uchun juda katta yordam bo'ladi. Bunda birinchidan ishlab chiqarish tezlashadi, bu degani birinchidan mehnat unumdorligi oshadi, ikkinchidan asosiy vositalar rentabelligi oshadi. Bu ikkita ko'rsatkichlar ham bevosita korxona mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga kiruvchi o'zgarmas xarajatlarga bog'liqdir. Buning natijasida esa korxonada mahsulot ishlab chiqarish tannarxi yanada pasayadi.

Mahsulot eksport qiladigan korxonalarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida ularning barqaror ishlashini ta'minlashga joriy yilda eksport xajmini oshirishga erishdik. Bu esa mamlakatimizda korxonalar iqtisodiy taraqqiyotiga ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni jahon bozoriga tanitadi. Bu esa o'z-o'zidan keyinchalik xorijiy davlatlarning mamalakatimiz bilan turli yo'naliislarda o'zaro manfaatli ishlar qilishiga zamin yaratadi.

Hozirgi bozor sharoitida respublikamiz qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishni yanada takomillashtirish va kam vaqt va mablag' sarflab yuqori hajmda mahsulot ishlab chiqarish eng asosiy masalalardan biridir. Shunday ekan, bitiruv malakaviy ishining obe'kti sifatida tanlangan Qarshi tuman Qurbonov Elyor Qurbonovich fermer xo'jaligi faoliyatini o'rganish natijasida fermer xo'jaligida qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini yanada oshirish mehnat unumdorligini muntazam oshirib borish uchun quyidagi ishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- moliyaviy inqiroz sharoitida ishlab chiqarishda yangi texnika va texnologiyalarni kiritish va raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish;
- moliyaviy inqiroz sharoitida ishlab chiqarishni texnik texnologik qayta jihozlash va modernizatsiyalashtirish lozim;
- ishlab chiqarishda mini texnologiyalarni ko'plab kiritish uchun davlat tomonidan moliyalashtirish masalalarida qo'llab-quvvatlash;
- ishlab chiqarishga ishtirok etayotgan ishchi va xizmatchilarni moddiy manfaatdorligini oshirish va ularni muntazam rag'batlantirib borish mexanizimini shakillnatirish kabi chora tadbirlarni amlaga oshirish ishlab chiqarishda mehnat unumdorligini oshirishga ijobiy xizmat qiladi.
 - tarmoqning rivojlanishini e'tiborga olgan holda qo'shimcha ish joylarini tashkil etish;
 - tarmoqning ishlab chiqarish tarkibini takomillashtirish va moddiy-texnika ta'minotini yuksaltirish;
 - qishloq xo'jaligiga yangi texnikalarni, samarali texnologiyalarni izchillik bilan tatbiq etish;
 - qishloqda tadbirkorlik shakllarini rivojlantirish;
 - qishloqda ishslash va yashash uchun barcha sharoitlarni yaratish;
 - mehnatni tashkil etishning samarali turlarini tashkil etish va rivojlantirish;
 - kadrlarni tayyorlash, malakalarini oshirish, ularni moddiy, ma'naviy rag'batlantirishni takomillashtirish;
 - qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirish;
 - qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishini mexanizatsiyalashtirish, ximiyalashtirish, meloratsiyalash va elektrlashtirish;
 - qishloq xo'jaligida almashlab ekishni keng joriy qilish;
 - mehnat munosabatlari mavqeni yakka tartibdagi xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish orqali oshirish kerak. Mehnat unumdorligini oshirishda mehnat rag'batlantirishning kuchli mexanizmini joriy etish lozim;
 - qishloq joylarida ishchi kuchiga bo'lgan talabni shakllantirish va yangi ish o'rinalarini yaratishda yakka tartibdagi tadbirkorlikka e'tiborni yanada oshirish lozim, shu jumladan, har bir hududning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan olib dehqon xo'jaligi, kasanachilik va xizmat ko'rsatish sohalarini yanada rivojlantirish kerak;
 - qishloq joylarida aholining mehnat taklifi va ish o'rinalari o'rtasida sifat jihatdan muvozanatga erishish zarur. Bu maqsadga erishishda mehnat birjalari tomonidan Davlat dasturlari asosida agrar sektordan bo'shatilayotgan mehnat resurslarini iqtisodiyot talablariga muvofiqlashtirish va ularni qayta o'qitilishi maqsadga muvofiq;

- erkin mehnat munosabatlarini tashkil qilish va mehnat unumdarligini oshirishda ish beruvchi va ishga yollanuvchi manfaatlarini muvofiqlashtirishda kasaba uyushmalar faolligini oshirish va boshqalar.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida mamlakatimiz iqtisodiyotiga ta'siri sezilarli bo'lsada o'z ta'sirini ko'rsatdi. Bu asosan mamlakatimizda eksport qiluvchi korxonalarda mahsulot sotish bahosi ancha pastga tushdi. Bu esa mamlakatimiz korxonalar iqtisodiy-moliyaviy barqarorligiga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatdi. Lekin mamlakatimiz Prezidenti Sh.Mirziyoev va hukumatimiz tomonidan olib borilgan ishlar, "Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish" dasturining ishlab chiqilishi bunday salbiy natijalarning o'z vaqtida oldini olishga erishildi. Hozirgi kunda butun jaxon iqtisodchi olimlari, yetakchi mutaxassislar tomonidan mamlakatimizda olib borilayotgan ishlarga ijobjiy baholar berilib, O'zbek modeli qanchalik to'g'ri ekanligini tan olmoqdalar, hamda mamlakatimiz tajribasini o'rganish muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlamoqdalar.

Korxonalarda har doim ham mahsulot ishlab chiqarish tannarxini takomillashtirish va uni pasaytirishga qaratilgan ishlar olib borilgan. Chunki bugungi kunda bozor iqtisodiyoti sharoiti ekan, korxonalar nafaqat ichki bozorlarda balki tashqi bozorlarda, o'z raqobatbardoshligini oshirishga harakat qiladi. Lekin bu ishlar, ya'ni mahsulot ishlab chiqarish tannarxini pasaytirishning ahamiyati bozor raqobati sharoitida tobora oshdi. Buning uchun mamlakatimizda korxonalarни, ayniqsa xorijga mahsulot eksport qiluvchi korxonalarни har tomonlama qo'llab-quvvatlash maqsadida imtiyozlar, rag'batlantirishlar berildi.

Mamlakatimizda Davlat dasturlarida eng ahamiyatli ishlardan biri, mamlakatimiz banklarining moliyaviy barqarorligini oshirish maqsadida, davlatimiz tomonidan ularning ustavini keskin oshirildi. Bu esa banklarning korxonalar bilan o'zaro moliyaviy munosabatlarini juda yaxshiladi. Korxonalarning banklardagi pul mablag'laring tez va o'z vatida aylanishi ta'minladi. Bu esa korxonalarning ishlab chiqarishini o'z vaqtida bo'lismeni ta'minlaydi. Bundan tashqari banklarning zaxirasi oshirilishi, korxonalarga turli imtiyozli kreditlar bera olish imkoniyatini oshirdi. Natijada mamlakatimizda juda ko'p korxonalar, ayniqsa xorijga mahsulot eksport kiluvchi korxonalar banklarda imtiyozli kreditlar olishga muvaffaq bo'ldi. Buning natijasida esa korxonalar ishlab chiqarish xajmi hamda sifati oshirildi. Eksportyor korxonalarda mahsulot sotilishida pul mablag'lari o'z vaqtida kelib tushmasligi natijasida vaqtinchalik ishlab chiqarishning uzilishi oldi olindi. Buning natijasida esa mahsulot

unumdarligi oshirildi, korxona o'z aktivlaridan samarali foydalanib ularning rentabelligi darajasi yanada oshirildi. Bu esa o'z navbatida mahsulot ishlab chiqarish tannarxi tarkibiga kiruvchi doimiy ya'ni o'zgarmas xarajatlar xajmi kamaytirilishi natijasida umumiyligi mahsulot tannarxi kamaytirilishiga erishildi.

Korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish tannarxini pasaytirishda korxona moliyaviy holatining yuqoriligi juda ahamiyatga ega. Korxonalarining mahsulot ishlab chiqarishida kerakli bo'lgan zamonaviy texnologiyaning sotib olinishi mahsulot sifatini hamda hajmini oshirib, juda ko'p ijobiy natijalarni keltirib chiqaradi. Bulardan eng asosiysi mehnat unumdarligi. Chunki bugungi kunda mahsulot ishlab chiqarishda eng katta xarajatlardan biri mehnatga haq to'lash xarajatlaridir. Ayrim korxonalarda, masalan kompyuter dasturlari ishlab chiqaruvchi va uni tuzatuvchi korxonalarda eng katta xarajat mehnatga haq to'lash xarajatlari hisoblanadi. Bunday sharoitda korxonada ishchi xodimlardan samarli foydalanib, ular ishlab chiqarishini ko'paytirish hamda mahsulot sifatini oshirish juda katta ahamiyat kasb etadi. Buning natijasida korxona mahsulot ishlab chiqarish tannarxi yanada tushadi.

Korxonada uzoq muddatli aktivlariga amortizatsiya hisoblash uchun ham ahamiyatlidir. Bugungi kunda bozor iqtisodiyotining tez o'zgaruvchan bir sharoitida amortizatsiya hisoblashning tezlashtirilgan usulining o'ziga xos ijobiy tomonlari mavjud. Mahsulot ishlab chiqarishda tezlashtirilgan amortizatsiya usulini qo'llash, bir tomondan vaqtinchalik mahsulot ishlab chiqarish tannarxini oshirsada, lekin amortizatsiya hisobi natijasida korxonaga ko'p pul mablag'lari kelib tushadi. Bu esa yuqorida aytib o'tganimizdek ko'p ijobiy natijalarga olib boradi. Boshqa tomondan esa boshlang'ich yillarda tezlashtirilgan usulda kup miqdordan amartizatsiya hisoblash natijasida mahsulot tannarxi oshishi, keyingi yillarda kam amartizatsiya hisoblaydi va mahsulot tannarxi kamayadi.

Mehnat unumdarligi oshirilishi natijasida mahsulot tannarxi tarkibiga kiruvchi ijtimoiy sugg'urta fondiga ajratmadan xam samarali foydalangan bo'ladi. Bu ajratma xam korxona uchun asosiy xarajatlardan biri bo'lib, mehnatga xak to'lash xarajatlariga to'g'ri proporsional hisoblanadi. Agarda korxona mehnatga xak, to'lash xarajatlarining samaradorligiga erishilsa, uz navbatida mazkur xarajatning xam samaradorligigaerishgan bo'ladi.

Demak korxonalar xar qanday vaziyatda, jumladan jaxon moliyaviy inkirozi sharoitida mahsulot sifati hamda xajmini oshirishi, turli davlat tomonidan berilayotgan imtiyozlardan okilona foydalanishi, ishchi va xodimlaridan yanada samarali foydalanishi natijasida mahsulot ishlab chiqarish tannarxini kamaytirishi mumkin ekan. Bu esa korxonaning moliyaviy barkdrorligini yanada oshiradi.

Yuqorida xulosalar asosida bmini ishini yozmishda quyidagi takliflarini keltirdik:

1. Fermer xo'jaliklarida xom ashvo va materiallardan samarali foydalanish, ya'ni ulardan ortiqcha isrofgarchilikka yo'l qo'yilmasligi lozim. Aks holatda korxonaning xom ashvo va materiallarga bo'lgan xarajatlarini oshirib mahsulot ishlab chiqarish tannarxini oshiradi. Agarda ulardan oqilona foydalanishni yo'lga qo'yilsa mahsulot ishlab chiqarish tannarxini kamaytirishga erishgan bo'ladi.

2. Fermer xo'jaliklarida ishchi xodimlardan samarali foydalanishni yo'lga qo'yish orqali mehnat unumdarligini oshirish lozim. Ulardan mahsulot ishlab chiqarishda sifat va miqdorining yaxshilashi ustidan nazoratni kuchaytirish lozim. Mehnat unumdarligi qancha oshsa mahsulot tannarxi hamshuncha kamayadi.

3. Asosiy vositalardan samarali foydalanishni yo'lga qo'yish lozim. Ishlab chiqarishda kam samara berayotgan asosiy vositalarni sotishi yoki boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga ijara berish lozim. Natijada amortizatsiya kam hisoblanib, mahsulot ishlab chiqarish tannarxini yanada kamaytiradi.

4. Uzlusiz ravishda korxonada barcha hisob kitoblarni olib borish hamda tahlil qilish lozim. Amortizatsiya hisoblash usulining eng makbulini tanlash kerak. Eng maqbul deganda shu korxonaning shu davrdagi sharoitidan kelib chiqadi. Tezlashtirilgan amortizatsi usulini tanlashi natijasida korxonaga ko'proq pul mablag'lari keladi. Buning natijasida korxona turli operatsiyalarini moliyalash imkoniga ega bo'ladi yoki ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan zamonaviy texnikani tezroq olishga imkon bo'ladi. Bu

esa keyinchalik ishlab chiqarish tannarxi pasayishiga imkon yaratadi.

5.Banklar tomonidan takdim etilayotgan imtiyozli kreditlardan samarali foydalanish lozim. Bunda korxona ishlab chiqarishdja turli uzilishlarni oldini olib uz vaqtida ishlab chiqarishni amalga oshirib, realizatsiya qilishi mumkin bo'ladi. Imtiyozli kreditlardan samarali foydalanish natijasida mehnat unumдорлиги ham oshadi. Bu esa mahsulot tannarxining pasayishiga zamin yaratadi.

6.Bozor iktisodiyoti sharoitida mahsulot realizatsiya qilishda, eng maqbul to'lov usuli oldindan to'lashni ta'minlash lozim. Bu esa korxonada debitorlik qarzlarini oshib ketishini oldini oladi va ishlab chiqarish bir maromda borishini ta'minlaydi.

Foydalilanigan va o'r ganilgan adabiyotlar ro'yxati

I. O'zbekiston Respublikasi Qonunlari

- 1.O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonuni. –T.:2016.
2. O'zbekiston Respublikasining "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi Qonuni. "Soliqlar va bojxona xabarlari", 2000 y. iyun.
- 3.O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi (yangi tahrirda)T.: 2019 y.

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari va Qarorlari

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha "Harakatlar strategisi" to'g'risida"gi PF- № 6(766)-sonli Farmoni.

III.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Qarorlari va O'zbekiston Respublikasi vazirliklarining huquqiy-me'yoriy hujjatlari

1. Vazirlar "Mahkamasining 1999 yil 5 fevraldagagi 54 - son qarori bilan tasdiqlangan Maxsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi xamda moliyaviy natijalarini shakllantirish tartibi to'g'risida Nizom.
2. Buxgalteriya hisobining milliy standarti. №1-BXMS "Hisob siyosati va moliyaviy hisobot". T.: O'zb. Buxgalterlar va Auditorlar Milliy Assotsiatsiyasi —1998-2009 y.
- 14.Buxgalteriya hisobining milliy standartlari. №3-BXMS. "Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot" T.: O'zb. Buxgalterlar va Auditorlar Milliy Assotsiatsiyasi —1998-2009 y.

IV.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari va ma'ruzalari

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.// Xalq so'zi, 2018 yil 29 dekabr.№ 271-272.
- 2.Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017. -56 b.
- 3.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2017 yil 19 sentyabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqidan.
4. Sh.M. Mirziyoevning "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz" kitobining 6-bobi. 2017y. (@president_uz kanali tomonidan tayyorlangan).

V. Darsliklar va o'quv qo'llanmalar

5. 1.Darsliklar

- 1.Karimov A.A. Buxgalteriya hisobi. /Darslik -T.: Sharq,2004.-592 b.
- 2.Sotivoldiev A. S. Zamonaviy buxgalteriya hisobi. Darslik. –T. BAMA, 2005 y. 234 b.
- 3.Buxgalterskiy finansovy uchet: Uchebnik dlya vuzov / Pod red. prof Yu.A. Babaeva. – M.: Vuzovskiy uchebnik, 2006. – 525 str.
- 4.Jo'raev N., Xolbekov R., Abduvaxidov F., Ilxomov I. Buxgalteriya hisobi, iktisodiy tahlil va audit. Darslik. -T.: 2007 y 250 b.
- 5.Jo'raev N., Bobojonov O., Abduvaxidov F., Sotvoldieva D. Moliyaviy va Boshqaruvin hisobi. Darslik. -T.: 2007 y 344 b.
- 6.Кутер М.И. Теория бухгалтерского учёта: Учебник.- 3-э изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика , 2008.- 592 стр.
- 7.Pardaev A.X., Pardaev B.X. Boshqaruvin xisobi. O'quv qo'llanma./ - T.: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2008.
8. Xamdamov B.K., Islomov F.R., Avloqulov A.Z. Moliyaviy hisobot. O'quv qo'llanma./ - T.: "IKTISOD-MOLIYa", 2008.
9. Ibragimov A., Ochilov I., Qo'ziev I. Moliyaviy va boshqaruvin hisobi -T.: Iqtisod-moliya. 2008 y. 440 b.
- 10.Кондраков Н.П. Бухгалтерский (финансовый, управленический) учёт: учеб. – М.: Проспект, 2009. – 448 стр.
11. Jo'raev P., Abduvohidov F., Sotivoldneva D. Moliyaviy va boshqaruvin hisobi. Darslik (lotii alifbosida). -T.: 2012 y. 480 b.
12. Wan Madznah Wan Ibrahim, Mohd Rizal Palil "Fundamentals of business accounting" Oxford university Press, 2014.

5.2. O'quv qo'llanmalar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning BMT sammitining Mingyillik rivojlanish maqsadlariga bag'ishlangan yalpi majlisidagi nutqini o'rGANISH bo'yicha o'quv uslubiy majmua. Toshkent: "Iqtisodiyot" nashriyoti, 2010. – 146 bet
2. Xasanov B.A., Xoshimov A.A., Pardaeva Z.A. "Buxgalteriya xisobi nazariyasi" fanidan mustaqil ta'lim uchun ko'rgazmali o'quv qo'llanma. -T.: Iqtisodiyot, 2012 y. 207 b.
- 5.Egamberdieva Moliyaviy va boshqaruvin hisobi. o'quv qo'llanma. -T.: Fan va texnologiyalar, 2019 y. 269 b.
- 6.Intermediate Accounting (15th Edition) English, 557 pages, Kieso, Weygandt and Warfield, 2013.

VI. Statistik to'plam va nashrlar

- 1.O'zbekiston Respublikasi davlat Statistika qo'mitasi ma'lumotlari. 2015-2019 yy.
2. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi ma'lumotlari.2015-2019 yy.

VII. Internet saytlari

1. www.gov.uz.(O'zbekiston Respublikasi hukumat portalı)
2. www.norma.uz.(Axborot - huquqiy nortali)
3. www.lex.uz (O'zbekiston konunchiligi portalı)
4. www.ziyonet.uz. (Axborot-ta'lim polgali)
5. www.mf.uz. (O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi)

6. www.soliq.uz. (O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi)